KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ I

Nurer UĞURLU başkanlığında bir kurul tarafından hazırlanmıştır.

Dizgi - Yayımlayan:
Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık A.Ş.
Baskı: Çağdaş Matbaacılık ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Ağustos 2000

Y.A. BAGİROV

KURTULUŞ SAVAŞI YILLARINDA
AZERBAYCAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ
I
Çeviren A. Hasanoğlu
C

GİRİŞ

1920-1922 yılları arasında Azerbaycan-Türkiye ilişkileri genel olarak Sovyetler Birliği-Türkiye ilişkilerinin bir ögesidir.
Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ilânından sonra Türkiye ve Azerbaycan SSC arasında gerek Sovyet Azerbaycan'ın, gerekse Türkiye'nin ulusal çıkarlarına uygun düşen diplomatik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin kurulması için elverişli koşullar ortaya çıkmıştı. Sovyet egemenliğinin Azerbaycan'da kazandığı zafer tüm Kafkaslar Ötesi'nin durumunu değiştirdi. Ermeni ve Gürcü halkları karşı-devrimci güçlere karşı mücadelerine hız verdiler.
V.İ. Lenin, Türkiye ile Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri arasında karşılıklı ilişkiler kurulmasını gerekli görüyor ve Müslüman Azerbaycan'a elden geldiğince yardım edilmesini bu görevin önemli bir koşulu sayıyordu. V. İ. Lenin şöyle demişti: ''Bizi Antant'a satmaya hazır asilzadeler, oktyabristler ve ulusçular Türkiye'de en üst kademede bulunuyorlar. Ancak bizi Antant'a satmak son derece zordur, çünkü Türk halkı, Antant'ın gözü dönmüş zulmünden hiddete kapılmıştır ve Sovyet Rusya'ya duyulan sempati bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'ne toprak ağalarını kovan ve bir zaman sonra korkusu geçecek olan m Müslüman köylülerin gerçek kurtuluşunu sağlamada yardım ettiğimiz ölçüde artacaktır; işte onların toprakları ele geçirdikleri anda Türk toprak ağası da artık uzun süre yerinde oturamayacaktır'' (*).
Lenin'in direktiflerinden hareket eden Azerbaycan Hükûmeti, RSFSC hükûmetiyle ortaklaşa olarak Türkiye ve Sovyet cumhuriyetleri arasındaki bütün tartışmalı sorunların çözümlenmesi ve politik, ekonomik ve kültürel ilişkilerin normalleştirilmesi işine girişti ve bağımsızlık için savaşan Türkiye halkına büyük maddi ve manevi yardımda bulundu.
Bu monografi, 1920-1922 yılları arasında Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini kapsamaktadır ve belirtilen dönemde Sovyet-Türkiye ilişkilerinin bir temel ögesi olan Azerbaycan-Türkiye ilişkileri konusundaki ilk araştırma denemesidir.
Türkiye ulusal-kurtuluş hareketi yıllarındaki (1918-1922) Sovyet-Türk ilişkileri konusunda Sovyet bilim adamları tarafından oldukça fazla yapıt yazılmıştır. Ancak, bu bilimsel çalışmalarda Azerbaycan-Türk ilişkileri yerine değinilmemekte, bu arada Sovyet Azerbaycan'ın yabancı işgalcilerle savaşta Türk halkına yardımdan, aynı şekilde Türkiye'deki Azerbaycan SSC Büyükelçiliğinin İbrahim Abilov başkanlığındaki verimli çalışmaları üzerinde durulmamaktadır.
Ancak son zamanlarda, günlük basında, daha sonra ise RSFSC'nin Türkiye'deki eski büyükelçisi S. İ. Aralov'un ayrı bir kitap olarak yayınlanan anılarında Azerbaycan SSC'nin Türkiye Büyükelçisi Abilov'un çalışmaları anlatılmaktadır (*).
Azerbaycan Büyükelçisinin çalışmasına büyük değer veren S.İ. Aralov şunları yazmaktadır: ''Eski Bolşevik yoldaş Abilov Türk dilini çok iyi bilirdi. İlerici Türk kamuoyu ve Mustafa Kemal ona büyük saygı gösterirlerdi. Mustafa Kemal Paşayla yaptığımız görüşmelere yoldaş Abilov her zaman etkin bir şekilde katılmıştır'' (**).
Ancak adı geçen kitap inceleme değil, anı niteliği taşıması nedeniyle ele alınan dönemde Azerbaycan-Türkiye ilişkileri ve Azerbaycan Büyükelçiliği'nin çalışması yeterince aydınlatılamamıştır. Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin esaslı, bilimsel bir biçimde araştırılması gereği buradan doğmuştur.
Büyükelçi İ. Abilov'un Azerbaycan SSC Halk Komiserleri Sovyeti Başkanı Nariman Narimanov'a ve Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri Mirza Davud Guseynov'a gönderdiği rapor tezkereleri bu inceleme için en önemli kaynak olmuştur (***).

Azerbaycan SSC Ekim Devrimi Devlet Merkez Arşivi ve SBKP M.K.'deki Marksizm-Leninizm Enstitüsü Azerbaycan Şubesi parti arşivinde korunmakta olan bu belgelerde İ. Abilov, Ulusal-Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye'deki durumu, ülkedeki sınıf mücadelesini, Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetleriyle karşılıklı ilişkilerini, M.V. Frunze'nin Türkiye'ye gelişini ve Kemalistlerin Antant ülkelerine karşı tutumlarını ayrıntılarıyla anlatmaktadır.
Ayrıca, Tükiye'deki RSFSC Büyükelçiliği'nin Gürcistan Devlet Arşivinde korunan ve o zamanki basının görüşlerine, Mustafa Kemal'in ülke ekonomisinin ve kültürünün gelişme perspektiflerine ilişkin olarak Türk Meclisi'nin toplantılarında yaptığı konuşmalara yer veren bültenlerden de yararlanılmıştır.
Türk Sovyet cumhuriyetlerinin devrim Türkiyesi konusundaki gerçek tutumlarını aydınlatan SSCB Politika Arşivinden ve RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği yıllık raporlarından alınan belgeler de çok değerlidir.
SSCB dış politika belgelerinin (*) resmi yayınları ve Ermenistan'da Sovyet egemenliğinin kurulmasına ilişkin belgeler kitabı (**) önemli bir kaynaktır. Bu belgelerde Türkiye ve Sovyetler Birliği'nin karşılıklı ilişkilerindeki başlıca sorunlar ve Sovyet cumhuriyetlerinin Türkiye'ye yaptıkları yardım, yansımaktadır.
Sovyet - Türkiye ilişkilerinin bellibaşlı noktaları, Sovyet bilim adamları tarafından özellikle Prof. A.F. Miller (*), S.İ Kuznetsova (**), M. Kerimov (***) ve bu kitabın önsözünün, birinci ve ikinci bölümünün yazılışı sırasında yazarın yapıtlarından yararlandığı diğer bilim adamları tarafından bir süreklilik içinde incelenmiştir.
Konunun işlenmesinde G. Madatov'un (****) ve S. Vartanyan'ın (*****) yapıtlarının, Pravda, İzvestiya, Jizn Natsionalnostey, Kommunist (Azeri dilinde), Bakinskiy Raboçiy gibi periyodik yayınların yazara büyük yardımı dokunmuş ve Noviy Vostok dergisi ve diğerleri yazara ele alınan dönemi gerçek belgelere dayanarak araştırma olanağı sağlamıştır.
Türkçe periyodik yayınlar: Hakimiyet-i Milliye, Yeni Gün vb.'den yararlanılmıştır. Ayrıca Türkiye'de yayınlanmış olan Sovyet-Türkiye ilişkileri tarihiyle ilgili çalışmalardan eleştiri açısından faydalanılmıştır. Bu kitabın yazılması sırasında Kafkaslar Ötesi Bolşeviklerinin önderleri S.M. Kirov, G.K. Orconikidze, N. Narimanov ve diğerlerinin çeşitli demeç ve söylevleri de geniş biçimde kullanılmıştır.
Öte yandan, Türkiye Ulusal-Kurtuluş hareketinin önderi Mustafa Kemal Atatürk'ün (*) söylevleri yararlı bir kaynak olmuştur.
Yurt edebiyatında karşılaşılan İngiliz ve Fransız gazetelerinden bazı alıntılar yapılmış olmasına karşın, Batı Avrupalı yazarların yapıtlarından yararlanılamamıştır. Yazar, yararlanılan yayınların yardımıyla incelenen dönemde Azerbaycan-Türk ilişkilerinin bellibaşlı yönlerini aydınlatmaya çalışmıştır.
*
1918 yılında Türkiye'de Büyük Ekim düşüncelerinin de etkisiyle ülkenin özgürlüğü ve bağımsızlığı uğrundaki geniş ulusal-kurtuluş hareketi büyümeye başladı.
Rusya'da Büyük Ekim Sosyalist Devrimi, zafer kazanırken Osmanlı Türkiyesi Alman koalisyonunun yanında yer alıyor ve özellikle Kafkas Cephesi'nde Rusya'ya karşı savaşıyordu. O zamanki Jöntürk Hükûmeti, Kafkaslar Ötesi'nin, özellikle petrol bakımından zengin bir kent olan Bakû'nün bulunduğu Azerbaycan'ı ele geçirmek için bir sefere girişti (**). Ancak Jöntürklerin ''zaferi kazanana dek'' savaşı sürdürme politikası kesin olarak iflas etti. Türk halkının hoşnutsuzluğu günden güne arttı.
Jöntürk yönetici çevreleri, Ekim Devrimi haberini sert bir tepkiyle karşıladılar ve Rus Devrimi'ne çarın devrilmesine, Sovyet yönetiminin ilk yasalarına ilişkin haberlerin kitlelerin hoşnutsuzluğunu daha da artırmasından ve ülkede devrime yol açmasından korkarak Ekim Devrimi'ne ilişkin gerçek haberlerin Türk basınında yayınlanmaması

için her yola başvurdular. Jöntürkler, gerici Batı Avrupa basınından aldıkları Ekim Devrimi'ne ilişkin yalan haberlere basında yer verdiler. Ancak, o zamanki Türk yöneticileri gerçeği halktan ne kadar gizlemeye çalışırlarsa çalışsınlar Ekim Devrimi'nin yüce düşünceleri ülkeye girdi ve halk arasında geniş yankı uyandırdı. Türk şairi Nâzım Hikmet'in son derece doğru olarak yazdığı gibi, ''Anadolu'daki her kent, her küçük köy Rus Ekim Devrimi'ne ilişkin söylentilerle dolmuştu'' (*).

Türkiye'deki ulusal kurtuluş hareketinin önderi, yetenekli asker ve devlet adamı Mustafa Kemal Paşa, 1922 yılında Aralov'la yaptığı bir görüşme sırasında Büyük Ekim Devrimi'nin ve Lenin'in düşüncelerinin doğu halkları ve özellikle Türk halkı açısından taşıdığı önemi şöyle değerlendirmişti: ''Biz subaylar, hatta yalnızca askerler değil, tüm ilerici aydınlarımız Büyük Ekim Devrimi'nin ilk günlerinden başlayarak Bolşeviklerin politikasıyla yakından ilgilendik. Lenin'in Rusya'nın ezilen halklarını kurtarma yolunu izlediğini biliyorduk. Onun gücünün büyüklüğü bundaydı. Umutlarımız haklı çıktı... Lenin'in barış için savaştığını ve yüzelli milyonluk bir halkın Bolşeviklerin kusursuz yönetimi ve disiplinli birliği koşullarında hiçbir askeri müdahaleyle hakkından gelinemeyecek bir güç olduğunu da biliyorduk (*).

Büyük Ekim düşüncelerinin Türkiye'de yayılmasına ülkenin doğu vilayetlerinde Türk halkının Kafkas Cephesindeki Rus askerleriyle teması da yardım etti. Trabzon, Erzurum ve Van bölgelerinde konaklayan bu askerler arasında devrimci çalışmayı, ateşli bir partili, Lenin'in öğrencisi, 26 Bakûlü komiserden biri olan Alyoşa Caparidze yürütüyordu (**). A. Caparidze, Trabzon, Erzurum-Erzincan ve Van bölgelerinde Doğu Anadolu'nun yerli halkı arasında ajitasyon çalışmalarını yürüten Kafkas Rus ordusu askeri devrim komiteleri kurmayı başardı. II. Rusya Sovyetler Kongresi'nin barış ve toprak konusundaki tarihsel yasalarını Türk halkı bu yolla öğrendi (***).

Türk askerlerinin Kafkaslar Ötesi'nde, özellikle de devrimci Bakû'de kalması, Ekim Devrimi düşüncelerinin Türkiye'ye girişinde büyük rol oynadı. Türk komünistleri askerler arasında büyük devrimci çalışmalar yaptılar. İzvestiya gazetesi ''Komünistlerin Kafkaslar Ötesi'ndeki Türk askerleri arasında yürüttükleri çalışma başarıyla gelişiyor'' diye bildiriyordu ''devrimcilerin yanında koskoca bir müfreze bulunuyor'' (*).

Yurda dönen Türk askerleri, yurttaşlarına Brest-Litovsk barışından sonra Rusya'da meydana gelen devrim olaylarını anlattılar. Güçlü bir devrim hareketinin başladığı köylerde bilimsel sosyalist düşünceleri yaydılar (**). Bunun yanı sıra Doğu Halkları Komünist partilerinin kongreleri de Türkiye'deki ulusal-kurtuluş hareketinin gelişmesine yardım etti. Bilindiği üzere, 1-12 Kasım 1918 tarihlerinde, Moskova'da I. Rusya Müslüman Komünistler Kongresi yapıldı. Bu kongrede Azerbaycan'da Dadaş Bunyatzade Yakın Doğu'daki uluslararası duruma ilişkin bir rapor sundu. 22 Kasım, 3 Aralık 1919 tarihleri arasında ise yine Moskova'ya, II. Rusya Doğu Halkları Komünist Örgütleri Kongresi, Müslüman Komünistler Tataristan, Başkırtistan, Türkistan, Kafkasya, vb. Komünistleri Kongresi yapıldı. Bu kongrelere Türk sosyalistleri de katıldılar.

V.İ. Lenin, II. kongrede bir konuşma yaptı, Doğu Halkları Komünist partilerinin emperyalizm güçlerine karşı ayrıntılı eylem programını ortaya koyarak ''...eğer Rus Bolşevikleri köhne emperyalizmde gedik açma, görülmemiş derecede güç ve olağanüstü derecede soylu yeni devrim yolları yaratma görevini başarabilirlerse, doğulu emekçi yığınlarının temsilcilerine daha büyük ve daha yeni bir görev düşecektir'' (*) dedi.

Bu dönemde Lenin, doğu halklarının emperyalizme karşı izledikleri tutuma ve doğu ülkelerinde devrim hareketinin gelişmesine büyük önem veriyordu. Lenin, ''Türk dünyası için ilerleyen sosyalist devrim diye yazıyordu, hiçbir şekilde sadece her ülkede proletaryanın o ülkedeki burjuvazi karşısında kazandığı zaferden ibaret

kalmayacaktır... emperyalizm tarafından ezilen tüm sömürgelerin ve ülkelerin, tüm bağımlı ülkelerin uluslararası emperyalizme karşı mücadelesi olacaktır'' (**).
Ayrıca Lenin, doğu ülkelerindeki devrimci mücadelenin ancak doğu halklarının Sovyet halkıyla bir birlik oluşturarak tüm güçlerini uluslararası emperyalizme yöneltmeleri durumunda başarı kazanabileceğine dikkati çekmeyi önemli görüyordu.
Kızıl Ordu'nun 1919 yılında kazandığı tarihsel zaferi değerlendiren V.İ. Lenin, bu zaferin tüm doğu halkları için dünya çapında çok büyük önem taşıdığını ve ''...doğu halklarının kurtuluşunun artık sadece uluslararası devrim perspektifleri açısından değil, aynı zamanda dolaysız askeri deneyim açısından da uygulamada gerçekleştirilebilir olduğunu'' (***) yazıyordu.
Ekim Devrimi düşüncelerinin yayılmasında ve ulusal-kurtuluş hareketinin gelişmesinde en önemli rolü Türk komünistleri ve Şubat 1918'den başlayarak Rusya'da çıkartılan ilk Türk komünist gazetesi Yeni Dünya oynadı. Gazetenin kurucusu ve redaktörü aynı zamanda Türkiye Komünist Partisi'nin de kurucusu olan Mustafa Suphi'ydi. Yeni Dünya Türkiye'de de dağıtılıyordu. Gazetede Marksizm-Leninizm düşüncelerinin propagandası yapılıyor. II. Rusya Sovyetler Kongresi'nin barış, toprak ve ateşkes imzalanmasına ilişkin kararnameleri Türkçe'ye çevrilmiş olarak yayınlanıyordu.
Birinci Dünya Savaşı'nın ağır sonuçları Türk halkının emperyalist köleliğe ve kanlı sultan despotizmine karşı yürüttüğü ulusal-kurtuluş savaşının doğuşuna ve gelişmesine neden oldu. 1914-1918 yıllarındaki emperyalist savaşta Türk halkı büyük kayıplara uğradı. Savaşın sonuna doğru Türk ordusu, seferber edilmiş 2.500.000 askerin ancak 600.000 kadarından oluşuyordu (*). Bundan başka ordu, salgın hastalıklar sonucunda pek çok askerini yitirmişti.
Ölüm oranı günde 60 ve daha fazlaydı (**). Sivil halk arasında da insansal kayıplar ölçülemeyecek kadar büyüktü: İnsanlar açlıktan ve hastalıktan ölüyordu (***).
Doğu vilayetlerinden Arap ülkelerine göç sırasında 1.500.000 Ermeni öldürüldü.
Ülke ekonomisi geriliyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle tarım zor duruma düştü. ''Savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu'nda 60 milyon dönüm toprak işlenirken savaşın sonuna doğru bu miktar 30 milyon dönüme düşmüştü'' (*).
Savaş yıllarında Türk köylülerinin elindeki ulaştırma ve iş hayvanlarının kamulaştırılması sonucunda büyük ve küçük hayvan sayısı 1913 yılındaki 5 milyon 579 bin baştan, 1919 yılındaki 2 milyon 13 bin başa kadar düştü, yani % 64 oranında azaldı (**).
Tarımdaki hızlı çöküş koşullarında köy katmanlara ayrıldı bir yandan köylülerin bir bölümü topraksız kalır ve büyük bölümü ırgat durumuna gelirken, öte yandan da toprak ağaları-zengin köylü üst tabakaları büyümeye devam etti. Anadolu toprak ağaları ve zengin köylüleri ordu için tarım ürünleri sürümü ve satışı sayesinde zenginleştiler.
Köylülerin durumunun kötüleşmesinde vergiler oldukça önemli rol oynadı. Savaş yıllarında vergi tutarı kat kat arttı, bir dizi yeni vergi kondu.
1914-1918 yıllarındaki Dünya Savaşı Türkiye işçi sınıfının durumu üzerinde çok olumsuz etkiler yaptı. Savaş yıllarında işçi sınıfının ekonomik durumu aşırı sömürü ve iç pazardaki yiyecek ve sanayi mallarına fiyatlarının hızlı artışı nedeniyle iyice kötüleşti. Tüm sanayi dallarından işçilerin gerçek iç ücreti savaş yıllarında birkaç kez düştü. Sanayi işçileri günde 10-20 kuruş alıyorlardı (*).
Bir Alman askeri gözlemcisi Türkiye'deki durumu şöyle anlatıyordu: ''Avrupa'dan hiçbir şey ithal edilmediği için burada çeşitli maddelerin büyük ölçüde eksikliği duyuluyor. Yiyecek vesikalarının verilmesine karşın hiçbir şey değişmedi. Çünkü her işçi günde ancak 500 gram ekmek ve ayda 250 gram şeker alabiliyor'' (**).
Ülkede fiyatlar akla hayale gelmeyecek şekilde yükselmişti. Savaşın sonuna doğru

Türkiye'de hayat 1914 yazına oranla hemen hemen % 2000 oranında pahalanmıştı (***). Bunun yanı sıra kağıt para % 40 oranında değer kaybetti (****). Bu durum, Türkiye Maliye Bakanı Cavid Bey tarafından bile kabul ediliyordu. Şubat 1917'de bir meclis oturumunda konuşan bakan, ülkede spekülasyonun arttığını, kağıt paranın değerinin düştüğünü açıklıyordu (*****).
Pahalılık, tüccarların, istifçilerin, memurların önü alınmaz spekülasyonlarını da birlikte getirdi. ''Tüm ülke, istifçiler, ama daha da çok hükümet memurları ve onlarla anlaşma halindeki kişiler tarafından iflas ettirildi'' (******).
Türkiye'nin yönetici çevreleri de spekülasyonla uğraşıyorlardı. Askeri raporlardan birini okuyalım: ''Ekonomik durum çok ağır. Bu durumdan, öncelikle savaş sayesinde zengin olan ve sözü edilen ağır durumdan yararlanan ve büyük paralı işler çevirme olanağı elde eden 'İttihat ve Terakki' komitesiyle yakın ilişkilerde bulunan kişiler dışında, herkes yakınıyor'' (*).
Savaş eşi görülmemiş bir yoksulluğa neden oldu. 1918 yılında Anadolu kentlerini ve köylerini gezen Türk tarihçisi Ahmet Refik şunları yazıyordu: ''Her yerde açlık, yoksulluk ve yıkım. İnsanlar insanlıktan çıkmış...'' (**).
Birçok kentte aç insanlar isyan çıkartıyor ve yiyecek depolarına, Türkiye'den Almanya ve Avusturya'ya buğday götüren trenlere saldırıyorlardı.
Örneğin, Mart 1917'de Türkiye Hükûmeti, Almanya'ya başkentin askeri depolarından 10.000.000 okka buğday göndermeyi kararlaştırdı. Durumu öğrenen halk ikinci parti buğdayın gönderilişi sırasında geceleyin Sirkeci garında bu yükü ele geçirmeye çalıştı. Bekçilerle çatışma oldu, sonuçta 20'den fazla kişi öldü ya da yaralandı. İttihat ve Terakki Partisi, halk arasındaki heyecanı yatıştırmak için Türk cephesine tahıl gönderilmesinin düşünüldüğünü ve bundan böyle ekmek gönderilmeyeceğini resmen ilân etti (***).
Böylece çalışabilir nüfusun hemen hemen hepsinin askere alınması, iş hayvanlarının toplattırılması, köylülerin iflası, kent emekçi yığınlarının daha büyük ölçüde sömürülmesi Türkiye ekonomisinin tümünün şiddetle çökmesine, gerilemesine ve yığınlar arasında sömürücülere karşı kendiliğinden gelen bir hareketin doğmasına neden oldu.
Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru Türkiye'nin cephelerdeki durumu tehlikeli olmaya başlamıştı.
Rus Ordusu Genel Kurmayına gelen haber bültenlerinden birisinde şöyle deniyordu: ''Askerler arasında disiplin bozuldu. Alman ve Türk subaylarının ilişkileri gerginleşiyor. Türk subayları, Almanların birliklere komutan olarak atanmasını protesto ediyorlar ve savaş suçlusu olarak suçlanmak istemediklerini açıklıyorlar'' (*).
Aynı belgede daha sonra şunlar bildiriliyordu: ''Türk subaylarının padişaha gönderdikleri ortak bir dilekçede saltanatın ve İslâm'ın korunması için başlatılan savaşın aslında Pangermanizm adına yürütülmesi nedeniyle padişahın dökülen Müslüman kanlarının hesabını Tanrı önünde nasıl vereceğini düşünmesi gerektiği kaydediliyor.''
''Bunun yanı sıra, 4, 8, 10, 11 ve 13. tümenlerin komutan ve subayları, askerler arasındaki moral bozukluğuna ve ayaklanma olasılığına dikkati çektikleri bir dilekçeyi Enver Paşaya verdiler'' (**).
Türk ordusu birbiri arkasına yenilgiye uğruyordu. Askerlerde savaş aleyhtarı, devrimci duygular uyanıyordu. Orduda asker kaçaklığı hızla artıyordu. 1917 Mayısında Savaş Bakanlığı, çeşitli birliklere komuta eden subaylara ve askeri ajanlara halen Türk ordusunda devam eden yaygın asker kaçaklığının önlenmesini sağlayacak en ciddi önlemleri alma gereğine ilişkin bir direktif verdi (*).
1918 Eylülünde Kafkasya ve Suriye-Filistin cephelerinde asker kaçaklığı tehlikeli

boyutlara ulaştı.
Mart 1917'de cepheye yollanan Türk askeri birlikleri, halka yabancı ve anlaşılmaz amaçlar uğrunda savaşmak istemeyen askerlerin hemen hemen %40'ını yolda yitirdi.
İzvestiya gazetesi, 1918 yılında şunları yazıyordu: ''İstanbul'dan hergün Asya'daki vilayetlerde (**) ayaklanmalar meydana geldiğine ve bu yüzden durumun korkunç olduğuna ilişkin haberler alınıyor. Kafkasya için görevlendirilen iki tümen bu ayaklanmaları bastırmak üzere Küçük Asya'ya gönderildi, ancak bu tümenlerin yiyecek yetersizliği ve daha da önemlisi yerel memurların zulümleri sonucu patlak veren bu büyük isyanın üstesinden gelebilecekleri kuşkuludur'' (***).
Ulusal azınlıklardan, Çerkezlerden, Lazlardan ve Kürtlerden gelen askerler arasındaki kaçaklık oranı özellikle büyük boyutlara ulaştı. 1917'de, daha Osmanlı İmparatorluğu'nun teslim olmasından önce partizan çeteleri halinde birleşen asker kaçakları hükümete bağlı askerlerle çarpıştılar, ağaların mallarını yakıp yıktılar. Doğu Anadolu'da, Aydın vilayetinde ve ülkenin öteki bölgelerinde bu tür isyanlar patlak verdi. 1918 Eylül'ünde, Osmanlı İmparatorluğu teslim olmadan bir ay önce padişah hükûmetinin İçişleri Bakanı halka düzeni koruma ve çetecilerle savaşma çağrısında bulunmak zorunda kaldı.
Durum tehlikeliydi, padişahı ve Jöntürkleri endişelendiriyordu. Uyguladıkları politikanın yenilgiye uğradığını ve işin devrime doğru gittiğini değerlendiren padişah hükûmeti, yoğun bir şekilde Antant devletleriye bir ateşkesin sağlanmasına çalışıyordu. Nihayet, Türkiye'nin uğradığı askeri yenilgi sonucunda 30 Ekim1918'de Lemnos Adası'ndaki Mondros Koyu'nda İngiliz ''Agamemnon'' zırhlısında ateşkes imzalandı.
Türkiye Mondros ateşkesi sonucunda teslim oldu ve Antant devletlerinin acımasına sığındı.
Antant ülkeleri, eski plânlarını gerçekleştirmeye, yani Türkiye'yi parçalamaya giriştiler ve ülkenin pek çok bölgelerini işgal ettiler (*). İşgalle birlikte öldürme, yağma ve barışçı Türk halkına tecavüz olayları oldu. M.V. Frunze ''en kaba tecavüz, yağma ve hakaretin daha açık bir tablosunu tasavvur etmek olanaksızdı'', diye yazıyordu (**).
Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan emperyalistleri, Türkiye'yi parçalamak ve bağımsızlığına son vermek istiyorlardı. Türkiye topraklarından Kafkasya'yı ele geçirmek için Sovyet düşmanı bir savaş alanı olarak yararlanma plânları kuruyorlardı.
Türkiye'nin emperyalistlerin sömürgesi haline getirilmesi tehlikesi karşısında emekçiler kurtuluşları için savaşa başladılar. Pek çok Türk köylü ve işçisi, Antant ülkelerinin ve ABD'nin, Sovyet Rusya'nın ve Türkiye'nin ortak düşmanı olduğunu anlamış ve bu yüzden kendi kurtuluşları ile Rus proletaryasının mücadele ve zaferi arasındaki ilişkiyi kavramışlardı.
Antant ülkeleri ve öncelikle de İngiltere, Türkiye'yi köleleştirme ve parçalama plânlarını gerçekleştirmek için Yunan ordusunu saldırıya geçirttiler. ''Üçler Konseyi''nin (Lloyd George, Wilson ve Klemanso) kararı üzerine Yunanistan'a İzmir ve civarını işgal etme izni verildi.
İzmir'in işgalinde Amerika Birleşik Devletleri büyük rol oynadı. Türk savaş tarihçisi, 1919-1922 Ulusal-Kurtuluş savaşının doğrudan iştirakçisi, süvari yüzbaşısı Ahmet Midilli Türk İstiklal Harbinin Başında Milli Mücadele adlı kitabında şunları yazıyor: ''İzmir Yunan birliklerince ancak Amerika Birleşik Devletleri'nin onayı alındıktan sonra işgal edildi'' (*).
''İzmir'in Yunanlılarca işgal edilmeden önce 7 Mayıs 1919'dan işgal gününe yani 15 Mayıs 1919'a kadar, İzmir kıyılarında dolaşan Amerika, İngiltere, Fransa, İtalya ve Yunanistan'a ait drdnot, torpido gemisi, kruvazör, zırhlı ve öteki savaş gemilerinin sayısı o kadar fazlaydı ki bu durum dünya kamuoyunun dikkatinden kaçamazdı (**).

Böylesi bir hazırlıktan sonra İngiliz Amirali Kaltorp 14 Mayıs 1919'da İzmir'deki Türk kolordusuna komuta eden Ali Nadir Paşaya İzmir'in hemen boşaltılmasını isteyen bir ültimatom gönderdi. O zaman Ali Nadir Paşa, durumu İstanbul'daki Savaş Bakanı Şakir Paşaya bildirdi, Şakir Paşa kentin kesinlikle direnmeden teslim edilmesini emretti. 15 Mayıs 1919'da İngiliz-Fransız ve İtalyan savaş gemilerinin koruyuculuğundaki Yunan askerleri İzmir'e girdiler. Birkaç gün içinde İzmir'e yakın kentleri ve bölgeleri-Urla, Seferihisar, Çeşme, Menemen, Manisa, Ayvalık, Akhisar, Bergama, Aydın vb.ni çarpışmalarla ele geçirdiler. İzmir ve civarının Yunanlılar tarafından işgali, katliamlar, cinayetleri, halka, çocuklara, yaşlılara ve kadınlara karşı girişilen zorbalıkları da beraberinde getirdi.
Olup bitenleri anlatan Birinci Dönüm TBMM milletvekili ve tanınmış gazeteci Yunus Nadi Bey şöyle söylüyordu: ''Kuşkusuz ülkemizin kanının, canının ve zenginliklerinin İttihatçılar (Jöntürkler) tarafından Alman emperyalizmine teslim edildiğini ve padişahın önderliğindeki zamanın yöneticilerinin ise Türkiye'yi İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlıların egemenliğine terkettiklerini biliyorduk'' (*).
Bu ağır ve karmaşık koşullarda yabancı işgalcilere karşı Ulusal-Kurtuluş hareketi patlak verdi.
c
Ekim 1918'deki Mondros ateşkesinden ve özellikle ülkenin bir dizi bölgelerinin işgalinden sonra hemen hemen tüm Anadolu topraklarında tek tek, birbirinden bağımsız ulusal birlikler (kuvayi milliye) oluştu. Gönüllü olarak kurulan bu birliklere dağılan padişah ordusundan birlikler birlikler de katıldı. Bu birliklere genellikle padişah ordusundan subaylar ve komutanlar önderlik ediyordu.
Bazı yerlerde padişah hükûmetiyle savaşa seyyar ordu da katılıyordu. ''Bu durum, Anadolu'daki 3. Ordu'nun hükümete karşı ayaklandığına ilişkin olarak gelen son telgraf haberleriyle de doğrulanıyor. Aslında, isyanları, daha yakın zamanlara kadar padişahın suç ortağı olan generaller yönetiyor, isyan ise şovenizme eğilimli güçlü ulusal bir özellik taşıyordu. Ancak, işçi ve köylü çocuğu olan Türk askerlerinin o güne dek 'kutsal', 'dokunulmazlık' vb. sayılan padişaha karşı ayaklanmaları olgusu, Türk işçi ve köylülerinin egemenlik hakkına sadece ve sadece kendilerinin sahip olduklarını anladıklarını ifade etmektedir'' (*).
Bundan başka Fransız işgal bölgelerinde, özellikkle Çukurova, Antep, Maraş ve Urfa'da güçlü savunma cepheleri kuruldu ve bu cephelerde Fransız birliklerine ciddi darbeler indiren çarpışmalar yapıldı.
Bunun yanı sıra, birçok yerde köylü kökenli yetenekli yöneticilerin önderliğindeki silâhlı partizan çeteleri ortaya çıktı. Bandırma, Soma, Kırkağaç, Akhisar ve diğer bölgelerdeki çetecilik hareketi hızla büyüdü.
Tüm Anadolu'da Türk köylülerinin silâh elde ettiklerini, dağılan Türk ordusuna katıldıklarını, bağımsız birlikler kurduklarını ve işgalcilerin eylemlerine Yunan, İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerinin Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemesi açısından büyük tehlike yaratacak güçlü bir direnç gösterdiklerini ortaya koyan pek çok olay vardır.
Ancak Türk köylülerinin işgalcilere karşı giriştikleri ve Ekim Devrimi'nin etkisiyle büyüyen etkin hareket, güçlü bir toprak-köylü devrimine dönüşmedi. Çünkü Türkiye'de bu hareketi yönetebilecek örgütlü, politik bakımdan gelişmiş sanayi proletaryası yoktu ya da yok denecek kadar azdı.
Ama Türkiye işçi sınıfı Ulusal Kurtuluş Savaşı'na etkin biçimde katıldı. Pek çok işletmelerde Türk işçileri grevler düzenlediler, İstanbul ve diğer kentlerin işçileri Anadolu'ya silâh ve kutular dolusu cephane gönderdiler. İşçilerin pekçoğu Anadolu'da faaliyet gösteren çetelere gönüllü olarak katıldılar. 1919 sonuna doğru bu çetelerin çalışmaları daha da arttı.

Türkiye işçi, köylü ve zanaatçıları yabancı işgalcilere ve yerli sömürücülere karşı savaşta bellibaşlı sanayi merkezlerinde (İstanbul, Zonguldak, Eskişehir, İzmir vb.) ilk komünist grupları ve Yeni Dünya, Aydınlık, Kurtuluş gibi kendilerine ait yayın organlarını kurdular (*).
Komünistler, hareketin etkin birer iştirakçisiydiler, Türkiye emekçilerini emperyalist esaretçilerle ve gerici padişah mutlakiyetinin Ortaçağa özgü kalıtıyla kesin savaşa çağırıyorlardı.
Anadolu'daki komünist gruplar ve İstanbul'daki Türkiye-İşçi-Köylü Sosyalist Partisi, kömür, bakır, kurşun ve demir ocaklarında çalışan işçiler arasında, askeri atölye işçileri, gıda işçileri, tütün fabrikası işçileri, hamallar vb. arasında geniş bir kitlesel-politik çalışmalar yaptılar (*).
Komünist gruplar örgütsel yönden günden güne güçlediler, çalışmaları genişledi, otoriteleri ve emekçi halk yığını üzerindeki etkileri arttı (**).
Ancak Türkiye proletaryasının o zaman sayıcaaz, örgütsüz ve deneyimsiz olması nedeniyle Türk komünistleri dağınık işçi ve köylü eylemlerini bir araya getirmeyi ve yönetmeyi başaramadılar. Türk halkının yaptığı Ulusal Kurtuluş Savaşı'nda yönetimi ele geçiren Türk burjuvazisi bu durumdan yararlandı.
Yunan birliklerinin Anadolu'nun içlerine ilerlemesinden sonra tüm ülkede köylü, işçi ve zanaatçıların anti-emperyalist hareketi yabancı, müdahalecilerle savaşta ciddi bir güç oluşturacak kadar geniş boyutlara ulaştı.
Türkiye'deki emekçi yığınlarının hareketine büyük değer veren V.İ. Lenin, bir konuşmasında şöyle diyordu: ''...Türk işçi ve köylüleri, çağdaş halkların sömürücülüğe karşı direncini hesaba katılması gereken bir olgu olduğnu göstermeyi başardılar ve emperyalist hükümetlerin Türkiye'yi mahkûm ettikleri bu yağma, en güçlü emperyalist devletleri bile ellerini geri çektirmek zorunda bırakan, bir direniş yarattı (*).
Türkiye'deki Ulusal Kurtuluş hareketini başlatan güçler köylüler, işçiler ve zanaatçılardı. M.V. Frunze notlarında, ''...Türk halkının büyük çoğunluğu'' diye belirtiyor ''işgalcilere karşı yapılan savaşa katıldı'' (**).
Ulusal Kurtuluş hareketinde yöneticilik rolü, proletaryaya oranla daha örgütlü, daha güçlü ve deneyimli olan Türk ulusal burjuvazisinin çıkralarını temsil eden Kemalistlerin elinde bulunuyordu. Bu durum bu hareketin daha sonraki gelişiminde belirli bir rol oynadı.
Ulusal Kurtuluş Savaşı döneminde ülkenin tüm sınıfları önünde genel ulusal bir görev, yabancı işgalcilerin ülkeden çıkartılması görevi bulunduğu halde, başlatılan harekette çeşitli sınıfların sosyal çıkarları birbirinden farklıydı. İşçiler ve köylüler ulusal burjuvaziyle birlikte ülkeyi emperyalist devletler tarafından parçalanmaktan kurtarmak amacıyla hareket ediyorlardı. Bununla birlikte içerdeki sömürücülerin, burjuvazinin ve ağaların boyunduruğundan da kurtulmak istiyorlardı.
Türk ulusal burjuvazisi, Birinci Dünya Savaşı sırasında elde ettiği mevzileri korumak ve genişletmek, politik durumunu pekiştirmek ve devrimin ikinci aşamaya, yani toprak devrimi aşamasına girmesine izin vermemek, yabancı burjuvaziyi uzaklaştırmak ve ulusal sermayenin gelişmesi için elverişli koşullar yaratmak, Türk işçi ve köylülerinin sömürülmesinden elde edilen kazancı arttırmak arzusundaydı.
Batı Anadolu'nun her tarafında ortak tehlike karşısında ulusal burjuvazinin yönetiminde düşmana direnmek üzere, ''ulusal örgütler'' kurulmaya başladı. Bu tür örgütler, İzmir, Aydın'la Batı ve Güney Anadolu'nun diğer vilayetlerinde ortaya çıktı. İzmir'de, Yunan işgalinden hemen sonra bir miting yapıldı. Bu mitingde şöyle bir karar alındı: ''Ulusal haklarımızı korumak için zaman kaybetmeden savaş örgütleri kurunuz'' (*).

Batı Anadolu'daki ulusal örgütlerinin birinci kongresi 1919 yılı Mayıs ayı sonunda Aydın'da ''İzmir'in kurtarılması'' sloganı altında yapıldı. Kongre, bu zamana dek kurulmuş olan ulusal örgütleri birleştirmeyi, İzmir ve çevresinin Yunanlılarca işgaline karşı çıkmayı amaç edindi. Birleştirme işi 28 Haziran 1919'da Balıkesir'deki kongrede gerçekleştirildi. Örgütlerin görevi, Yunan işgalcilerine direnmek üzere Batı Anadolu halkını bir araya getirmekti.
Ulusal burjuvazinin bu politik örgütleri, Anadolu ticaret burjuvazisi, toprak ağaları, zengin köylüler, yüksek rütbeli subaylar ve memur ve aristokrasi çevresinin küçük bir bölümünden oluşan bir birliğe dayanıyordu.
23 Temmuz - 6 Ağustos 1919'da, Erzurum'da Mustafa Kemal'in başkanlığında ''Vilayat-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri Kongresi" yapıldı. Kongrede Doğu Anadolu'nun bölünmesinin nasıl önleneceği ve Anadolu topraklarında Yunan ve Ermeni devletlerinin kuruluşunun nasıl engelleneceği sorunu tartışıldı.
Kongre, Mustafa Kemal başkanlığındaki Heyet-i Temsiliye'yi seçti. Bu heyete gerektiğinde geçici bir hükümet kurma görevi verildi. Aslında Heyet-i Temsiliye, resmen olmasa bile gerçekte yeni Türkiye'nin geçici hükûmetiydi.
Erzurum Kongresi'nde özellikle Doğu Anadolu'da Ermeni ve Rum devletleri kurma yeltenişlerine gösterilecek direniş ele alındı. Oysa yaşam, Antant emperyalistlerine karşı savaş gibi bütün Türkleri ilgilendiren bir sorunu görüşmeyi gerektiriyordu.
Politik grupların ve ulusal örgütlerin kesin olarak birleştirilmesi 4-12 Eylül 1919 tarihleri arasında yapılan Sivas Kongresi'nde gerçekleşti. Sivas Kongresi, ülkenin bağımsızlığı, ateşkesle belirlenen sınırlar içinde kalan tüm toprakların Türkiye'ye ait olduğu, işgal ordularının ülkeden çıkması, Türkiye'nin yabancı müdahalesi olmaksızın bağımsız yaşama hakkı, ulusların egemenliğini çiğneyen her türlü sınırlamanın kaldırılması gibi ulusal amaçlara yer veren ayrıntılı bir programı kabul etti.
Sivas Kongresi, dağınık ilk komiteleri ve Erzurum'da kurulan Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti yerine Türkiye çapındaki Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni kurdu.
Kongrede, yine Mustafa Kemal'in başkanlığında yeni bir Heyet-i Temsiliye seçildi. Emperyalistler tarafından işgal edilen bölgeler dışında Anadolu'nun tümü bu heyete bağlıydı.
Ülkede kendisini tek yasal egemenlik olarak ilân eden Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) Kemilasitler tarafından 23 Nisan 1920'de Ankara'da toplanması yeni devlet yönetim organlarının kurulması işinde ciddi rol oynadı.
*
Yıllar süren savaş ülkeyi zayıf düşürdü ve güçsüz bıraktı. Yurdunu koruyan Türk halkı, düşmanı yenmek için yardım almak zorunda kaldı.
Sovyet Rusya'yla sıkı ilişkiler kurma ve onun yardımına dayanma gereği daha TBMM kurulmadan önce, Sivas Kongresi sırasında ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal ve çevresindekiler tüm ülkeyi kaplayan Ulusal Kurtuluş hareketinin kesin başarısı için eldeki olanakların sınırlı olduğunu anlamışlardı. Savaşın sürdürülmesi güçlü bir yardımı gerektiriyordu. Türkiye'nin ulusal bağımsızılğına saygı gösteren ve ona karşılıksız yardım yapabilecek tek ülke bağımsızlığı uğrunda savaşan Türkiye'ye yardım etmeye hazır olduğunu resmen açıklamış olan Sovyet Rusya'ydı.
13 Eylül 1919'da RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği, Rusya Sovyetler Hükûmeti adına ''Türkiye İşçi ve Köylülerine'' seslenen özel bir bildiri yayınladı. Bu bildiride, emperyalist savaşın büyük devletlerin, Çarlık hükûmetinin ve Kerenskiy hükûmetinin plânlarının niteliğinden, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye ilişkin dostluk politikasından söz ediliyordu (*).
Bu dönemin bir başka önemli belgesi de VII. Rusya Sovyetler Kongresi'nin 5 Aralık

1919'da yaptığı toplantıda ezilen uluslara ilişkin olarak kabul ettiği kararnamedir. Bu kararnamede kongre, emperyalist baskıya ve sömürüye karşı savaşan tüm halkları ve ırkları selamlıyor ve Rusya işçi ve köylülerinin onlara gerek manevi, gerekse maddi destek göstermeye hazır olduklarını ifade ediyordu (**).
1919 sonu - 1920 başında, yani Denikin'in ordusunu bozguna uğratan Kızıl Ordu'nun Karadeniz'deki en önemli liman kentlerini -Odessa, Nikolayev, Rostov ve Novorossiysk- kurtardığı ve Türk sınırına yaklaşarak Kafkaslar ötesi ve Kırım'ı kurtarmaya giriştiği sırasında Sovyet Rusya ve Kemalist Türkiye kuvvetlerinin ortak düşman emperyalizme karşı birleşme olasılığı belirmişti. Ancak Bolşeviklerin ve Kemalistlerin güç birliği olasılığı Antant devletlerinde büyük bir korku yarattı. Bu nedenle müttefikler Türkiye'yi kuşatmaya, Sovyetler Rusya'yla ilişkisini kesmeye ve Ulusal Kurtuluş hareketini daha çekirdek halindeyken yok etmeye karar verdiler. Antant ülkeleri ve ABD, birinci olarak Sovyet Rusya'ya ve Türkiye'ye düşman karşıdevrimci hükümetleri desteklemek suretiyle Anadolu hareketine Kafkasya tarafında bir darbe indirmeyi; ikinci olarak da Türkiye içinde gerici isyanlar düzenleyerek ve sultan hükûmetinin hareketin silâh yoluyla bastırılmasını amaçlayan politikasını destekleyerek ulusal hareketi içinde parçalamayı kararlaştırdılar. Emperyalistler Kafkaslar Ötesi burjuva-ulusçu hükümetlerine çok yönlü yardımda bulundular. ''Antant devletleri Temmuz 1919'da Daşnak Ermenistan'a askeri istikrar verdiler; müttefiklerin tavsiyesi üzerine Menşevik Gürcistan, Musavatist Azerbaycan ve Daşnak Ermenistan arasında bir dizi antlaşmalar imzalandı; 1919 yılı sonunda ABD'de 'Ermenistan'ın Bağımızlığı İçin Amerikan Komitesi' kuruldu, 1920 yılı ocak ayı sonunda Müttefikler Yüksek Konseyi Musavatist Azerbaycan'ı ve Menşevik Gürcistan'ı fiilen tanıdı. Müttefikler Kafkasya limanlarını Vrangel ordularının Ermenistan Daşnaklarının, Gürcistan Menşeviklerinin ve Azerbaycan Musavatistlerinin, ikmal üssü durumuna getirdiler'' (*).
Mustafa Kemal ve yandaşları, bağımsızlık için savaşa girişen Türk yurtsever örgütleri Türkiye'nin kaderinin Sovyet halkının yabancı müdahalecilerle ve beyaz muhafızlarla yaptığı savaşın sonucuna bağlı olduğunu anlamışlardı ve Sovyet Rusya'ya ilgi gösteriyorlardı.
Heyet-i Temsiliye'nin kurulmasından sonra Kemalistler Sovyetler Rusya'yla nasıl ilişki kurulabileceği sorununu bir çok kez görüştüler. Daha 1919 yazında Yunus Nadi Bey, Moskova'ya gitmek ve Türkiye'de olup bitenleri anlatmak istemişti. Ancak o zaman bunu gerçekleştirememişti, ama ulusal hareketin önderi Mustafa Kemal, Sovyet Rusya'yla temas kurmak için bir yol bulunabileceğinden emindi. 1920 yılı başında, daha TBMM açılmadan önce Heyet-i Temsiliye şu çözüm yolunu ortaya koydu: Eğer Kafkas ulusal hükümetleri ''...bize engel olma kararı alacak olurlarsa saldırı eylemlerimizin birleştirilmesi konusunda Bolşeviklerle anlaşmamız gerekecektir'' (*). Bu kararnameye dayanılarak seferberlik ilân edilmesi ve Kazım Karabekir Paşanın komutasında Doğu Cephesinin kurulması kararlaştırıldı. Kendisine verilen yetkiden yararlanan Heyet-i Temsiliye aynı zamanda Sovyet hükûmetini Kemalistlerin istekleri ve Türkiye'nin geçirdiği ağır deneyler konusunda ilk kez aydınlatması için Halil Paşayı Moskova'ya gönderdi (**).
23 Nisan 1920'de TBMM'nin kurulmasından sonra Müttefik devletler San-Remo'de bir konferans topladılar. Bu konferans, Yakın Doğu petrolünün İngiltere ve Fransa arasında paylaşılmasına ilişkin anlaşmayla ve Türkiye'yle yapılacak bir ''barış'' antlaşmasının Türkiye'nin bağımsızlığının korunması konusundaki her türlü umudu yok edecek koşulların hazırlanmasıyla 27 Nisanda sona erdi.
TBMM'nin ilk başkanı Mustafa Kemal Paşa, ortaya çıkan durumun güçlüğü nedeniyle 26 Nisan 1920'de V.İ. Lenin adına bi mektup yolladı. Bu mektupta TBMM hükûmetinin

bellibaşlı dış politika ilgileri açıklanıyor (*) ve Sovyet Rusya'ya her iki ülkeyi de tehdit eden emperyalist hükümetlere karşı birlikte savaşma ve devrimci Türkiye'yle Sovyet Rusya arasında diplomatik ilişkiler kurma önerisinde bulunuyordu. Mektup yerine ulaştığında Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'da zaferi kazanmış olduğunu henüz bilmeyen Mustafa Kemal, Azerbaycan'ın Sovyet cumhuriyetleri arasında yer almasını ve Kafkasya'daki anti-emperyalist savaşa katılmasını sağlamak için yardımda bulunmayı öneriyordu. Mektubun sonunda Sovyet Rusya'nın Kemalistlere silâh ve para yardımı yapacağına ilişkin umudunu ifade ediyordu (**).

Bu, yeni Türkiye'nin ilk diplomatik eylemiydi.

Kemalistlerin Sovyet Rusya'ya yaklaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 11 Mayıs 1920 tarihli oturumunda ciddi tartışmalara konu oldu (***).

Meclisin etkin çevreleri Sovyet-Türkiye dostluğuna iyi niyet ve güven besliyorlardı: TBMM Başkan Yardımcısı Adnan (Adıvar) Bey ''...Şu anda her bakımdan zorluk içindeyiz, ülkemize saldıran ortak düşmanlara karşı ancak Bolşeviklerin yardım göndermesi halinde savaşabiliriz ve ulusal birliğimizi sağlayabiliriz'' (*) diyordu.

Sovyet Rusya, Türkiye hükûmetinin başvurusuna ilgisiz kalamazdı, çünkü Türk halkının verdiği savaşın haklı olduğnu, bu savaşın uluslararası emperyalizmin gücünü belirli bir ölçüde zayıflatacağını ve Antant devletleriyle ABD'nin plânlarını bozacağını anlamıştı.

Bu arada TBMM hükûmeti de Kırım'ın Vrangel'in elinde kaldığı ve Yunan, İngiliz, Fransız ve İtalyan askerlerinin Anadolu'yu kasıp kavurduğu sürece savaşan Türkiye'nin cephe gerisinin tehdit altında bulunacağını anlamıştı.

Böylece ortak eylemlere ilişkin olarak Rusya'yla yapılan anlaşma bir gereklilik sonucu ortaya çıkmış oldu. Bu konunun Meclis'te görüşülmesinden önce Azerbaycan'da Sovyet egemenliği ilân edilmişti. Böylece Sovyet Rusya'yla doğrudan doğruya temas kurma işi de kolaylaşmış oldu.

Mayıs 1920'deki TBMM oturumunda, gerici görüşleriyle dikkati çekmesine ve Sovyet-Türkiye dostluğuna karşı olmasına rağmen Türkiye Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey başkanlığındaki bir heyetin Moskova'ya gönderilmesi kararlaştırıldı. Mustafa Kemal'in sözleriyle bu heyetin Moskova'ya gönderilmesi, ''...yeni kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından dış meseleler konusunda alınan ilk karardır'' (*).

3 Haziran 1920'de, RSFSC hükûmeti, Dışişleri Halk Komiserliği aracılığıyla TBMM kararını dikkate aldığını bildiriyor ve her iki ülkede diplomatik ve konsolosluk temsilciliklerinin kurulmasını öneriyordu. RSFSC Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin'in Mustafa Kemal'e yolladığı telgrafta şöyle deniyordu: Sovyet hükûmeti, Türk halkının bağımsızlık uğrunda yaptığı kahramanca savaşı büyük ilgiyle izliyor ve Türkiye için bu zor günlerde Türk ve Rus halklarını birleştirecek bir dostluğun sağlam temelini atmaktan mutluluk duyuyor'' (**).

Sovyet hükûmetinin bildirisi Türk hükûmeti ve kamuoyu tarafından büyük minnettarlıkla karşılandı.

1920 yılının ikinci yarısında RSFSC ve Türkiye arasında devrimci Türkiye'nin uluslararası durumunu büyük ölçüde güçlendiren ve Ankara hükûmetini içinde bulunduğu dış politik yalnızlıktan kurtaran diplomatik ilişkiler kuruldu.

I

AZERBAYCAN-TÜRK İLİŞKİLERİ
(NİSAN 1920-EKİM 1921)

Türkiye halkının yurdunun bağımsızlığı uğrundaki savaşı Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kuruluşu Azerbaycan emekçilerinin Sovyet egemenliğinin zaferi uğrundaki mücadelesiyle aynı zamana denk düşüyordu.
Ekim Devrimi düşüncelerinden esinlenen Azerbaycan işçi ve köylüleri ülkelerini kapitalist kölelikten kurtarmak için mücadeleye giriştiler. Ancak bu mücadele o dönemde başarıyla sonuçlanamadı, Azerbaycan'da burjuva-ulusçu ''Musavat'' Partisi'nin kanlı diktatoryası kuruldu, emekçi halk için en kara günler başladı. Musavatistler, burjuvazinin ve toprak ağalarının çıkarlarını temsil ediyorlardı ve Musatavistler, emekçilerin devrimci hareketini bastırmak amacıyla şovenizmi ve uluslararası düşmanlığı körükleme yoluna gittiler. Kanlı katliamları kışkırtmak istediler.
Musavatist hükümet, 1918 Eylülünde Bakû'yü ele geçiren Türk istilâcıların desteğinden yararlanarak Sovyet yönetiminin Bakû'deki tüm sosyalist reformlarını ortadan kaldırdı, toprak hareketleri sırasında toprak ağalarından toplanan bütün toprakları onlara geri verdi. Musavatistlerin yanı sıra Jöntürk işgalciler de Azerbaycan halkını soydular. Petrol ve tarım ürünlerini götürdüler, kanlı bir tedhiş rejimi kurdular, Bakû'yü darağaçlarıyla dolu bir kent haline getirdiler ve devrimcileri şiddetle cezalandırdılar. Ama bütün bunlara karşın Azerbaycan halk yığınlarının direnişi kırılmadı. Özgürlüksever Azerbaycan halkı, Türk işgalcilere ve Musavatistlere karşı ulusal egemenlik uğrunda yiğitçe savaştı. Kesin direnişle karşılaşan ve Birinci Dünya Savaşı'nda tam bir yenilgiye uğrayan Türk birlikleri 1918 yılı kasım ayında Kafkaslar Ötesi'ni terketmek zorunda kaldılar. Ancak bu defa da Azerbaycan İngiliz orduları tarafından işgal edildi.
Azerbaycan'ı ele geçiren İngiliz emperyalistleri öncelikle ondan Sovyet Rusya'ya karşı mücadelelerini genişletmek için bir savaş alanı olarak yararlanmak arzusundaydılar. İngilizler Bakû petrolünün Astrahan'a götürülmesini yasaklayıp genç Sovyet cumhuriyetini en önemli yakıt bölgesinden yoksun bırakmak suretiyle ekonomik abluka altına alma plânını uygulamaya koydular.
İngiliz emperyalistleri, başlıca manivelaları-demiryollarını, su ulaştırmasını, devlet bankasını, telgraf ve postayı-ele geçirerek Azerbaycan'ı sömürge haline getirdiler. Ülkenin petrol sanayiini denetimleri altına aldılar, ''Britanya Petrol Yönetimi''ni kurdular ve Bakû'den petrol ithaline başladılar.
İngiliz işgalcilerinin yanısıra Amerikan emperyalistleri de Azerbaycan'ın zenginliklerini ele geçirmeye çalıştılar.
ABD emperyalistleri, Azerbaycan'ı ele geçirme hazırlığı için buraya Albay Haskel, General Harbord ve diğerlerinin başkanlığındaki özel askeri heyeti gönderdiler. ABD, Musavatist hükûmetin yardımıyla Nahcevan'da bir Amerikan genel valiliği kurmaya ve kendi askeri yönetimini yerleştirmeye, hatta Bakû petrol sanayiini denetlemeye kalkıştı.
Amerikan askeri kliği, İngiliz generalleriyle birlikte uluslararasında düşmanlık tohumları ekiyordu. Albay Haskel, devrim hareketiyle savaşmak üzere Kafkaslar Ötesi'ne Amerikan askerleri gönderilmesini istedi. İşgalcilerin desteğine güvenen Musavatistler Azerbaycan'ın özgürlüğü için savaşanlara çok sert davrandılar.
Azerbaycan halkı, yabancı müdahalecilerin ve onların suç ortakları Musavatistlerin soyguncu yönetimini kabullenemezdi. 1918 yılı sonunda geniş emekçi yığınları arasında İngiliz istilâcıların sömürgeci politikasından ve Musavatistlerin taşkınlıklarından duyulan öfke daha da arttı. Devrimci mücadele alevlendi. Bu mücadeleye Komünist Partisi tarafından yönetilen Bakû proletaryası önderlik ediyordu.
1918 sonuyla 1920 Nisanı arasındaki dönem, Azerbaycan halkının ülkesini İngiliz-

Amerikan emperyalistlerini ve onların yardakçıları Musavatistlerin sömürgeci rejiminden kurtarmak için yaptığı şiddetli mücadeleyle geçti. Azerbaycan halkı, bu kurtuluş savaşında Soyvet Rusya'nın büyük desteğine dayanıyordu. Azerbaycan'ın Rusya'yla ve V.İ.Lenin'le ilişkileri, bu sırada Astrahan savunmasına başkanlık eden S.M. Kirov aracılığıyla Astrahan üzerinden sağlanıyordu. S.M.Kirov, Bakû'ye parti görevlilerini yolladı, silâh, para ve devrimci yayınlar gönderdi.
1920 yılı başına doğru Denikin'in ordularını bozguna uğratan Kızıl Ordu, Dağıstan'ı kurtardı ve Nisan 1920'de Azerbaycan sınırına dayandı. Bu zafer Azerbaycan'daki olayların akışına büyük bir etki yaptı, karşı-devrimci Musavatist hükûmetin yıkılma saatini yaklaştırdı.
Şubat 1920'de Azerbaycan komünistlerinin I. Kongresi'nde Azerbaycan Komünist Partisi kuruldu. Parti yeraltı faaliyeti ve sert terör koşullarında işçi ve köylülerden oluşan savaş birlikleri kurdu ve silâhlı ayaklanma hazırlıklarını ve ayaklanmayı yönetti. 28 Nisan 1920 gecesi ayaklanan içiler Musavatist yönetimi devirdiler ve Azerbaycan'da Sovyet egemenliğini kurdular. Azerbaycan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilân edildi. Tüm egemenlik Nariman Narimanov başkanlığındaki geçici Askeri-Devrim Komitesi'nin eline geçti (*).
Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin emekçi kitlelerinin kurtuluşunu kutlayan Lenin devrimci Azerbaycan'a hemen yardım edilmesini emretti (*). XI. Ordu alayları Azerbaycan emekçilerinin yardımına koştular, karşı-devrimci güçleri bozguna uğratmaya ve Sovyet egemenliğinin zaferini pekiştirmeye yardım ettiler.
Azerbaycan'daki devrimci darbeye Türk ilerici güçleri de katıldılar ve 1919 sonbaharında Komünist Partisi'nin Kafkasya İl Yeraltı Komitesi'yle doğrudan ilişki kurdular.
''Doğu Anadolu'daki yurtsever örgütleri birleştiren Erzurum Kongresi'nden kısa süre sonra kongre temsilcilikleri, o zaman Musavatist karşı-devrimcilerin elinde bulunan Bakû'ya geldiler ve burada Komünist Partisi'nin İl Yeraltı Komitesi yöneticileriyle bazı toplantılar yaptılar'' (**).
Musavatist hükûmetin egemen olduğu dönemde Azerbaycan'da aralarında Türk yurtsever örgütleriyle ilişkide bulunan, Bakû'deki Sovyet darbesinin hazırlanmasında Bolşeviklere yardım eden Mustafa Kemal yanlısı Türk subayları, askerleri ve memurları da vardı. Azerbaycan'daki Sovyet egemenliğinin kurulmasından birkaç gün sonra, 4 Mayıs 1920'de S.M. Kirov ve G.K. Orconikidze V.İ. Lenin'e şu raporu verdiler: ''Türk askerleri ve subayları Bakû'deki devrim yararına son derece etkin bir rol oynadılar, Musavatist hükûmetin Bakû'den kaçma olanağını engellediler'' (*).
Bu son derece önemli olay, Dışişleri Halk Komiserliği'nin RSFSC VIII. Sovyetler Kongresi'ne sunduğu 1919-1920 yıllarına ait yıllık çalışma raporunda da doğrulanıyor: ''Kemalistler, bir grup Türk gönüllüsünün darbeye ve Rus kızıl birliklerinin devrimci Azerbaycan hükûmeti tarafından çağrılmasına yardım ettikleri Azerbaycan aracılığıyla bizimle (RSFSC hükûmetiyle -Y.B.) ilişkiye girdiler'' (**).
Azerbaycan'daki sosyalist devriminin başarısı tüm Kafkaslar Ötesi'ndeki olayların akışını büyük ölçüde etkiledi.
Emperyalistlerin emrinde bulunan ve ülkenin doğusunu Sovyet Rusya'dan ayıran Kafkaslar Ötesi'ndeki tampon burjuva devletler zinciri koparıldı, Gürcistan ve Ermenistan'daki Menşevik ve Daşnak egemenliğinin çöküş saati yaklaşmış oldu. Ayrıca Azerbaycan'daki devrim, uzun bir süre en önemli yakıt üsleriyle bağlantısı kopmuş olan Sovyet Rusya'nın durumunu da kolaylaştırdı. Türkiye ve İran'daki Ulusal Kurtuluş hareketinin gelişmesine çok büyük hızlandırıcı etkide bulundu.
Azerbaycan'daki sosyalist devrimin zaferine ilişkin haberler bütün Kafkaslar Ötesi'ne yayıldı. Azerbaycan Devrim Komitesi Başkanı Nariman Narimanov adına RKP (B)

Ermenistan Komitesi'nden (*) ve Gürcistan RKP (B) Komitesinden (**) kutlama telgrafları gönderildi.
S.M.Kirov, Azerbaycan Komünist Partisi IV. Kongresi'nde ''...Azerbaycan, Sovyet ülkeleri arasındaki sınır üzerinde bulunuyor ve önemli olan da Azerbaycan'ın bu doğu ülkelerine devrimin geçişini sağlayacak büyük bir köprü olmak zorunda olmasıdır'' (***) diyordu.
Ancak, Sovyet Azerbaycan'ın 1920 yılındaki durumu ağırdı. Gerek Musavatistlerden ve öteki karşı devrimcilerden arta kalanların şahsında ülke içinde, gerekse dışarda yabancı emperyalizm ciddi bir tehlike halinde Azerbaycan'ın varlığını tehdit ediyordu. Bu sırada emperyalistler Kafkasya yönünden Rusya'ya darbe indirme plânları kuruyorlardı. 1920 ilkbaharında Antant'ın Sovyet Rusya'ya üçüncü seferi başladı. Sovyet Azerbaycan'ı saldırı merkezi olarak saptandı. Azerbaycan'ın ele geçirilmesi, Antant devletleri için, birinci olarak doğudaki devrimin en önemli merkezi olan Sovyet egemenliğini yok etmek, ikinci olarak da Azerbaycan'ın Soyvet Rusya'ya saldırıları için kullanılacak bir savaş alanı olması ve Sovyet Rusya'nın bu önemli petrol kaynağından uzak tutulması açısından önem taşıyordu.
Antant devletlerinin plânlarına göre, Gürcistan'daki Menşevik hükûmeti, daha Mayıs 1920'de emperyalistlerden silâh satın aldıktan sonra, Azerbaycan'ın sınırdaki bölgelerine ve köylerine haince saldırma amacıyla ordularını Azerbaycan sınırlarına yığmıştı (*).
Azerbaycan Sovyet hükûmeti, Gürcistan hükûmetine birçok defa ateşe ve kan dökümüne son verme ve iki ülke arasındaki sorunların barışçı yollardan çözümü konusunda nota verdi. Nihayet RSFSC'nin Gürcistan'daki delegesi S.M. Kirov'un yardımıyla Gürcü Menşevik Hükûmeti barış yapmayı kabul etti. 12 Haziran 1920'de Akstafa (Azerbaycan) demiryolu istasyonunda Azerbaycan SSC ile Gürcistan arasında barış antlaşması imzalandı (**).
Ancak, Antant'ın ''Büyük Ermenistan''ı kurma yolundaki sahte vaadlerine kanan Ermenistan'ın Daşnak hükûmeti Karabah, Nahcevan ve Kazaho-Şamşadinsk bölgesindeki askeri eylemlere son vermedi (***).
Azerbaycan Sovyet hükûmeti, Ermenistan ve Azerbaycan emekçilerinin ağır durumunu hafifletmeyi amaç edinen bir dizi önlemleri azimle gerçekleştirdi. RSFSC'nin Gürcistan'daki delegesi S.M.Kirov'un yardımıyla 2 Haziran 1920'de bir yandan RSFSC ve Sovyet Azerbaycan'ı, diğer yandan da RSFSC ve Daşnak hükûmeti arasında sözü edilen bölgelerde ateşe ve dökülen kanlara son verecek bir anlaşma imzalandı. Buna rağmen Daşnaklar Azerbaycan kazalarına baskın yapmaya devam ettiler.
Gerek Ermenistan, gerekse Sovyet Azerbaycan'ı emekçilerinin ağır durumunu göz önünde bulunduran RSFSC hükûmeti, tüm tartışmalı sorunları barışçı yoldan çözümlemeyi önererek Daşnak hükûmetinden ısrarla askeri eylemlere hemen son vermesini istedi. Sonunda 10 Ağustos 1920'de Daşnak hükûmetiyle ilk anlaşmayı imzalamayı başardı.
RSFSC ve Azerbaycan SSC temsilcileri, askeri eylemlerin durdurulması konusunda Daşnak Ermenistan'la anlaşmayşa vardılar. XI. Ordu birlikleri Karabah, Zangezur ve Nahcevan'daki tartışmalı toprakları işgal etti (*).
Ne var ki, Antant ülkelerinin yönergelerine uygun hareket eden Daşnak hükûmeti, bu anlaşmaları tek yanlı olarak çiğnedi ve Kızıl Ordu'ya karşı yeniden askeri eylemlere girişti.
Bu arada Denikinci ve Jöntürk yanlısı subaylar Azerbaycan'daki Sovyet aleyhtarı eylemlere etkin biçimde katıldılar.
Kuvvetlerini Musavatçıların kuvvetleriyle birleştirdiler ve Mayıs 1920'de

Musavatistlerin egemenliğini yeniden kurmak amacıyla Gyance kentinde karşı-devrimci bir isyan çıkarttılar. Ancak düşmanlar yanıldılar: Azerbaycan'daki Sovyet egemenliği artık Gyanci'deki isyanı kısa sürede bastıracak kadar güçlüydü.
Karşı-devrimciler bunun ardından Karabah'ta bir ayaklanma düzenlediler. Ayaklanmaya Azerbaycan'daki Türk işgal ordularının eski komutanı olan ve 1919-1920 yıllarında Kuzey Kafkasya'daki serüvenleriyle tanınan Nuri Paşa (*) (Enver Paşanın kardeşi) önderlik ediyordu. Ayaklanma kısa süre de (Haziran 1920'de) bastırıldı. Yenilgiye uğrayan Nuri Paşa, suç ortaklarıyla birlikte Güney Azerbaycan'a kaçtı, oradan da daha sonra Anadolu'daki Doğu Cephesi karargahına, bu cephenin başkomutanı Kazım Karabekir Paşaya sığındı.
Azerbaycan'ın her taraftan egemenliğine kasteden düşmanlarla çevrili olduğu bu dönemde iki cumhuriyet-RSFSC ve Azerbaycan SSC arasında bir ittifak yapıldı. Gerçekte Azerbaycan SSC'nin kurulduğu ilk günden başlayarak var olan bu birlik 30 Eylül 1920'de Moskova'da imzalanan antlaşmayla resmi şeklini aldı.
Antlaşma metninde şöyle deniyordu:
''1. Rusya ve Azerbaycan aralarında sıkı bir askeri ve mali ekonomik birlik kuracaklar.
2. RSFSC hükûmeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti hükûmeti en kısa sürede: 1) Askeri örgüt ve askeri komutanlığın; 2) Halk ekonomisini ve dış ticareti yöneten organların; 3) İkmal organlarının; 4) Demiryolu ve su ulaştırmasının ve posta-telgraf müdürlüğünün; 5) Maliye örgütünün birleştirilmesini gerçekleştireceklerdir'' (*).
Bu birlik Sovyet Azerbaycan'ın daha da güçlendirilmesine temel oldu. Azerbaycan Sovyet Rusya'nın yardımı sayesinde yabancı müdahalecilerin ve içerdeki karşı-devrimcilerin saldırılarına direndi.
*
Antant'ın Azerbaycan'daki istilâcı plânlarının başarısızlığa uğramasından sonra emperyalistler Kemalistlerle Daşnaklar arasında savaş çıkartmaya karar verdiler. Daşnakları Kemalistlere karşı kışkırtırken Türklerin yenilmesi halinde Daşnakların Ermenistan'da güçleneceğini, Batı Anadolu'da Türk ordusunu yenen İngiliz-Yunan birliklerinin ise Türk halkının ulusal kurtuluş hareketini bastıracaklarını ve Antant silâhlı kuvvetlerine Kafkaslar Ötesi'ne ve Sovyet Rusya'ya saldırmak olanağı vereceklerini hesap ediyorlardı. Daşnak ordusunun yenilmesi durumunda da pantürkist eğilimlerle hareket eden Türkler Müslüman Azerbaycan'a girecekler ve orada Kızıl Ordu'yla çatışacaklardı. Antant devletleri, öncelikle de İngiltere, Kemalist hareketin daha doğduğu ilk günlerde bastırılmasından kazançlı çıkacaklardı. Bu amaçla Daşnakları ajan olarak kullandılar (**).
Antant'ın Ermenistan ve Gürcistan'dan Türkiye'deki ulusal kurtuluş hareketini bastırmak amacıyla yararlanmaya çalıştığı apaçık ortadaydı. ''Batım Kafkaslar Ötesi'nde bir Amerikan üssü olmalıdır'' (*) -bu Ermenistan'daki Amerikan askeri misyonu üyesi Tuğgeneral Cordis Mosli'nin isteğiydi. ''Ermenistan, Türkleri Bolşeviklerden ayıran bir engeldir'', (**) -Amerikan emperyalistlerinin bir başka temsilcisi de bu açıklamayı yapmıştır.
Bu amaçla ABD, İngiltere ve Fransa hükümetleri, Ermenistan ve Gürcistan'daki karşı-devrimci hükümetleri ne pahasına olursa olsun Türkiye'yi Sovyetler Birliği'nden ayıran bir engel olarak korumaya ve güçlendirmeye çalıştılar. Bu, Mustafa Kemal hükûmetinin 9 Haziran 1920'de Doğu Anadolu vilâyetlerinden bir önseferberlik yapması için bahane oldu (***).
Bu günlerde, yani 1920 yılı Hhaziran ayı başında, İngiliz-Amerikan emperyalistlerince kışkırtılan Daşnaklar, Oltu bölgesinde Türk ordularına karşı, saldırıya geçtiler. Bu saldırı, Batı Anadolu'da Yunan birliklerinin Milna hattı boyunca ilerlemesiyle desteklendi. Bu, Türkiye için son derece tehlikeli ve güç bir dönemdi. Aynı zamanda

Sovyet Cumhuriyetleri için de tehlikelerle doluydu.
Antant'ın bu yeni provokasyonunun tüm tehlikesini anlayan Sovyet hükûmeti, Daşnak-Türk anlaşmazlığının barışçı yoldan çözümüne yardım etmek istiyordu. Sovyet hükûmeti bu amaçla 3 Haziran 1920'de ''Herhangi bir anda, ilgili tarafların çağrısı üzerine Türkiye'yle Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki sıırın barış yoluyla saptanması işinde aracı olmaya hazır bulunduğunu açıkladığı ve Türk delegelerini görüşmeler yapmak için Moskova'ya çağırdığı bir mektupla Kemalist Türkiye'ye başvurdu'' (*).
RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği'nin eline 4 Temuz 1920 tarihinde geçen cevabi telgrafta, TBMM hükûmeti Dışişleri Bakanlığı, Sovyet Rusya'nın aracılığını kabul etmeye hazır bulunduğunu bildiriyordu. Bekir Sami Bey ''Daşnak hükûmetinin zorbaca eylemleri nedeniyle Türk hükûmeti, gerekli stratejik noktaların işgal edebilmesi amacıyla Doğu Cephesinde seferberlik ilân etmiştir, ama Yoldaş Çiçerin'in mektubu üzerine bu plânın uygulaması ertelenmiştir'', (**) diye yazıyordu. Telgraftan başka Çiçerin'e Mustafa Kemal'in yazdığı bir mektup (***) da gönderilmişti. Bu mektupta, TBMM hükûmetinin RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği'nin 3 Haziran 1920 tarihli mektubunu dikkatle okuduğu, Ermenistan'la olan sınırların düzenlenmesi işinde Rusya Sovyet cumhuriyeti'nin aracılığını kabul ettiği ve sorunu diplomatik görüşmeler yoluyla çözümlemeyi gerekli gördüğü belirtiliyordu.
Daha sonra mektupta Sovyet Rusya'yla sürekli politik ilişkiler kurulması meselesi ortaya konuyordu. ''...Bu ilişkilerin kurulmasını çabuklaştırmayı çok istiyor ve Sovyet Cumhuriyeti'nin yardımını rica ediyoruz'' (*).
G.V.Çiçerin'in mektubu ve Sovyet Rusya'nın görüş noktasını aydınlatan diğer bir dizi mesajlar, Kemalistlerin, Ermenistan'la ilişkilerin ''doğudaki genel durumunun, Türkiye'nin Bolşevik hükûmetiyle genel ilişkilerinin küçük bir bölümü ve sadece bir yönü olduğunu'' (**) anlamalarına yardım etti. Bunun üzerine TBMM, Doğu Cephesi komutanı Kazım Karabekir Paşanın ısrarla ileri sürdüğü Ermenistan'a saldırma önerisini bir süre için erteledi ve Rusya'nın aracılığını kabul etti.
TBMM hükûmeti Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey (heyet başkanı), Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, İbrahim Tali (Öngören) Bey, Osman Bey ve Kurmay Yarbay Seyfi Bey'den oluşan bir heyet görüşmeler yapmak üzere Moskova'ya gönderildi. Heyet, Sovyet Azerbaycan'ı sınırına güçlükle gelebildi ve Bakû'de kısa bir süre kaldıktan sonra 19 Temmuz 1920'de Moskova'ya gitti.
Bekir Sami Bey, Bakû'deyken Azerbaycan yöneticileriyle, özellikle Nariman Narimanov ve Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri Mirza Davud Guseynov'la görüştü. Narimanov ve Guseynov, görüşme sırasında Sovyet Rusya ve Azerbaycan'ın Türkiye'ye karşı dostça tutumundan ve Ermeni-Türk anlaşmazlığının barışçı yolla çözümlenme gereğinden söz ettiler.
Azerbaycan hükûmeti de sınır sorununun kesin olarak ve barışçı çözümüne ilişkin görüşmelere katılmak üzere Behbud Şahtahtinskiy başkanlığındaki temsilcilerini Moskova'ya gönderdi (*).
Ermeni-Türk-Azerbaycan sınır sorununun çözümü için şair Leon Şant başkanlığındaki Daşnak Hükûmeti Heyeti'de Moskova'ya çağrıldı.
Moskova'da Türk Heyeti ve Sovyet Rusya hükûmeti arasında yapılan görüşmeler Antant devletlerinin padişah hükûmetiyle İttifak devletleri arasında imzalanan Sevr Barış Antlaşması'nı 10 Ağustos 1920'de yayınladıkları bir dönemde yapıldı. Bu antlaşmaya göre emperyalistler Türkiye'nin bağımsızlığını tamamen elinden alıyorlardı. Karadeniz Boğazları özel uluslararası Komisyonun yönetimine bağlı olacaktı; Türkiye'den Antant ülkeleri ve Yunanistan yararına toprak ilhak ediliyordu; İzmir ve civarı Yunanistan'a veriliyordu; Doğu Anadolu'da Antant'a bağlı iki devlet,

''Büyük Kürdistan'' ve ''Büyük Ermenistan'' kurulacaktı; ordu tümüyle dağıtılıyordu; büyük devletlerin Türkiye'deki ekonomik ayrıcalıkları korunuyor ve ülke üzerinde ekonomik denetim öngörülüyordu.
Sevr Barış Antlaşması aynı zamanda Sovyet Rusya'yı da hedef alıyordu. Bu antlaşmanın bazı maddeleri, anti-sovyet müdahalenin sürdürülmesi, Antant'ın Boğazlar üzerinde egemenlik kurması, ''bağımsız'' Kürdistan ve Daşnak Ermenistan görüntüsü altında savaş hazırlık alanları kurulması üzerine hesaplanmıştı. Bütün bunlar, Türkiye'nin Rusya'ya belirgin biçimde yaklaştığı ve dostluk antlaşması imzalamak amacıyla görüşmelerin yapıldığı bir zamana denk geldi. Böylece emperyalist devletler, en başta da İngilterenin tüm çabalarını harcadılar ve iki ülkenin yakınlaşmasını engellemek için her fırsattan yararlandılar.
Gelecekteki Sovyet-Türk antlaşmasının başlıca maddelerinin ön konferanslarda hazırlandığını belirtmek gerekir. Ancak tam anlaşma yine de sağlanamadı. En önemli güçlük, Türkiye ve Kafkaslar Ötesi sınırlarına ilişkin sorundan kaynaklanıyordu. Öyle ki Sovyet hükûmetinin Ermenistan sınırlarının belirlenmesi konusunda anlaşma sağlama çabalarının hepsi de başarısızlıkla sonuçlandı. Daşnak Hükümet heyeti, görüşmelerin sona ermesini bile beklemeden Ermenistan'a geri döndü.
Daşnak Heyeti'nin hiç kimseye aldırmadan konferansı terketmesine rağmen Sovyet hükûmeti, Ermenistan sınırlarının kabul edilebilir şekilde saptanması içni azimle çalışmaya devam etti. ''Eski Türk sınırının Müslüman halkın yaşadığı toprakların Türkiye'ye, 1914 yılına kadar Ermeni çoğunluğun yaşadığı toprakların ise Ermenistan'a geçeceği şekilde onaylanmasını'' (*) önerdi. Ancak Daşnak-Türk anlaşmazlığını barış yoluyla çözümleme denemeleri başarısız kaldı.
1920 yılında Ağustos ayı sonunda Türk Heyeti ayrılmadan önce Sovyet hükûmeti, Sovyet-Türk antlaşmasının kabul edilen maddelerinin parafe edilmesini sağladı. Türk Heyeti, antlaşmanın bu maddelerini hükümete rapor vermek için Ankara'ya götürdü. Gelecekteki antlaşmanın Sovyet-Türk ilişkilerinin güçlendirilmesinde önemli bir katkı oluşturacak şekilde parafe edilmesinden sonra Yarbay Seyfi Bey başkanlığındaki Türk Askeri Komisyonu, komisyonun isteyeceği askeri malzemelerin listesini görüşmek üzere Moskova'da kaldı.
Olanakların sınırlı olmasına karşın Moskova ve Rostov'da yine de büyük gruplar halinde silâh hazırlandı ve Türk Askeri Komisyonu temsilcilerinden Osman Bey bu silâhları yollamak üzere Moskova'da kaldı.
5 milyon altın rublelik mali yardım konusunda anlaşmaya varıldı... Bunun 1 milyonunu eylülde Anadolu'ya dönen Yusuf Kemal ''Türk hükûmetine ve askeri komutanlığa vermek üzere'' (**) beraberinde götürdü.
RSFSC'nin yardımı Türkiye halkının bağımsızlık savaşında son derece önemli rol oynadı. Bu yardım tam zamanında yapılmıştı, çünkü İngiliz-Yunan birlikleri Balıkesir, Bursa, Uşak ve diğer kentleri işgal etmişlerdi.
Ancak Sovyet Rusya'yla sağlam dostluk ilişkilerinin kurulması, Türkiye Heyeti Başkanı, TBMM Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey'in görüşmeleri baltalaması sonucunda gecikti. Bekir Sami Bey, Mustafa Kemal'e gönderdiği raporlarda Türkiye hükûmetine yanlış yol gösterdi, Sovyet Rusya'nın politikası ve Moskova'daki görüşmelerin akışı konusunda ön yargılı bilgiler verdi. Bu da antlaşmanın imzalanmasını güçleştirdi. Bekir Sami Bey'in tutumu, Sovyet Rusya'yla dostluğa ve Mustafa Kemal'in dış politikasına karşı çıkan TBMM içindeki gerici feodalist-klerikal grubun ekmeğine yağ sürdü. Bütün bunlar, dostluk antlaşmasının imzalanmasını 6 ay geciktirdi. Bu zaman içinde Sovyet hükûmetinin Sovyet-Türkiye antlaşmasının imzalanması işini bozmaya ve bir Ermeni-Türk savaşı çıkartmaya çalışan Antant'ın tahrikçi politikasıyla mücadele etmesi gerekti.

*
Daşnak-Türk çatışması günlerinde, yani 1920 Eylülünde Sovyet Azerbaycan'ında politik boyutları bakımından olağanüstü olaylar meydana geldi.
III. Enternasyonal'in girişimi üzerine Azerbaycan'da I. Doğu Halkları Kongresi toplandı. Bu kongreye büyük değer veren V.İ.Lenin, kongrenin büyük Ekim Devrimi'nin en büyük kazanımlarını tüm dünyadaki emekçi kitlelerinin kazanımı haline getirmesi, emperyalizme karşı halkların ulusal kurtuluş savaşının daha güçlü şekilde gelişmesine yardım etmesi gerektiğini belirtmişti.
Sovyet Azerbaycan'ının ve proleter enternasyonal kenti Bakû'nün bilimsel sosyalizmin kurtuluş düşüncelerinin doğudaki yayıcısı olarak oynadığı seçkin rol bu kongre sırasında açıkça ortaya çıktı. Kongre Azerbaycan hükûmetine düşüyordu. Kongre, 1 Eylül 1920'de Bakû'de başladı. Kongreye 1891 delege katıldı; delegeler Türkiye de dahil 26 ülkeden 37 ayrı ulusu temsil ediyorlardı (*).
Kongre, düzenleyicilerinden biri olan Azerbaycan SSC Devrim Komitesi Başkanı N.Nerimanov tarafından açıldı. N.Nerimanov açış konuşmasında şunları söyledi:
''Ahlak ve kültür anlayışını bize ilk kez kazandıran eski doğu, bugün burada gözyaşları dökecek, asırlar boyunca burjuva ülkelerin sermayesiyle kendisine çektirilen acılardan ve ağır yaralardan söz edecektir.
Bu doğunun bütün halklarını birleşmeye ve bir tek sonuca -güçlerini birleştirerek onları ezen sermayeyi devirmek ve sermayenin zincirlerini koparmak gerektiği sonucuna- vamak zorunda bırakıyor'' (**). Delegeler, oybirliğiyle V.İ.Lenin'i kongrenin onursal başkanlığına seçtiler.
8 gün süren kongre, ''Doğudaki emekçi yığınlarının uluslararası durumunu ve görevlerini'', ''Ulus ve sömürge sorununu'' vb. görüştü. Kongre, tüm doğu emekçilerini genel ulusal devrim hareketini desteklemeye, bağımsız örgütler halinde birleşmeye, kurtuluş meselesini sonuca vardırmaya ve emperyalistlerin yerli ulusal burjuvaziyle bağlarından ve etkisinden yararlanmalarına izin vermemeye çağırdı. Kongre, doğu halklarının ancak bu şeklide sömürücülerden ve despotlardan kurtulabileceğini kabul ediyordu.
Devrimci Türkiye'nin temsilcileri kongreye İbrahim Tali Beyin başkanlığında katıldılar (*).
İbrahim Tali Bey, kongrede TBMM hükûmeti adına bir konuşma yaptı ve Türkiye'de ulusal kurtuluş hareketinin başladığı koşulları ve ortamı anlattı (**). İbrahim Tali Beyin konuşmasındaki şu açıklama önemliydi: ''...Anadolu köylüleri ve devrimcileri... tüm insanlığa özgürlük ve mutluluk getireceğine inandıkları uluslararası devrimden coşku ve sevinç duyuyorlar ve kaderlerinin III. Enternasyonal'in kaderine bağlı olduğuna inanıyorlar.''
''Türkiye'nin halkçı ve devrimci hükûmeti, bunu Moskova'ya gönderdiği heyet aracılığıyla doğrulamıştır. Hükûmetimiz Anadolu'nun içtenlikle uzattığı elin Sovyet Rusya tarafından aynı içtenlikle sıkılmasından mutludur...'' (***).
Kongre, bağımsızlık uğrunda savaşan Türkiye halkına beslediği içten duyguları ifade etti ve ezilen doğu halklarını yabancı istilâcıların boyunduruğundan kurtarmak isteyen genel ulusal devrimci hareketleri tümüyle desteklediğini açıkladı.
Ancak kongre, Türkiye'deki genel ulusal devrimci hareketin sadece emperyalist köleliği hedef aldığını ve bu hareketin başarısının henüz daha Türk köylü ve işçilerinin her türlü baskı ve sömürüden kurtarılması anlamına gelmediğini de kaydetti. Bu hareketin başarısı hiçbir zaman Türk emekçileri için en önemli sorun olan toprak sorununun çözümünü getirmeyecekti (*).
Yaptığı açıklamada kendisini Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan Devrimci Örgütleri Birliği Başkanı olarak tanıtan Enver Paşa (eski ''İttihat ve

Terakki'' partisinin elebaşlarından ve Jöntürk Hükûmeti Başkanı) da kongreye katıldı. Enver Paşa, bu dönemde Türkistan'da Cengiz Han İmparatorluğu tipinde bir Orta Asya imparatorluğu kurma ve İngilizlere Arabistan'daki kum çöllerini verme plânları kuruyordu. Enver Paşa, bunun için bir ''İslâm Ordusu'' kurmak niyetindeydi (**), Enver Paşa, kendisini komünizm yanlısı gibi gösteriyordu. Kongrede onun isteği üzerine yine kendisi tarafından kaleme alınan ve Türkiye'nin Almanya yanında savaşa katılmasını haklı çıkarmaya çalıştığı ve buna gerekçe olarak da Almanya'nın Türkiye'yi köleleştirmek ve ortadan kaldırmak isteyen İngiltere, Fransa ve Çarlık Rusyası'nın aksine Türkiye'nin devlet olarak yaşamasını sürdürme yükümlülüğünü üstlendiğini gösteren ''deklarasyon'' okundu (*). Enver Paşa, ''deklarasyonunda'' Türkiye'nin emperyalizmle savaşmak zorunda olduğunu ve doğu halklarının Sovyet Rusya'ya umutla baktıklarını söylemek suretiyle isteyerek ya da istemeyerek gerçeği ortaya koyuyordu.

Enver Paşanın ''deklarasyonlarına'' gelince, kongre, bu deklarasyonları hiçbir zaman gerçek olarak kabul etmeye niyetlenmedi. Kongre, Enver Paşa gibi, geçmişte Türk köylü ve işçilerini zenginler ve yüksek rütbeli subaylar yararına yok etmeye çalışan siyaset adamlarına ayrı bir dikkat göstermeyi gerekli görüyordu. Kongre, bu kişilere, emekçi halka hizmet etmeye ve geçmişteki sahte girişimlerini düzeltmeye hazır olduklarını eylemde de göstermelerini önerdi (**).

Kongre, N. Narimanov başkanlığında sürekli olarak çalışacak olan yönetim organı olan Propaganda ve Eylem Sovyet'ni seçti. Sovyet'in kadrosunda şu kişiler vardı: G.K. Orconikidze, S.M. Kirov, M.D. Guseynov, Y.D. Stasova, F. Maharadze, H. Şabanova-Karayeva, Avis Nuricanyan, Geydar Han, K. Agazade, Süleyman Nuri ve diğerleri.

Komintern yönetimi altında çalışan Propaganda ve Eylem Sovyeti'nin görevleri arasında propagandanın örgütlenmesi, doğu ülkelerindeki ulusal kurtuluş hareketlerinin desteklenmesi ve birleştirilmesi de bulunuyordu.

Sovyet Azerbaycan KP MK'nin yardımıyla doğu halklarının sosyo-ekonomik durumunu, bu ülkelerdeki devrim hareketinin akışını bilimsel sosyalizm ilkelerini ve Sovyet düzeninin esaslarını açıklayan Rusça, Türkçe, Farsça ve Arapça dergiler, gazeteler, broşürler, bildiriler yayınladı.

Devrimci gelenekleriyle ün kazanmış olan Bakû, Sovyet'in devamlı ikamet yeri oldu. Leninist yönetici parti kadroları kuşağı burada yetişti, İran ve Türkiye Komünist partileri burada kuruldu.

Türkiye Komünist Partisi'nin Mustafa Suphi başkanlığındaki Merkez Bürosu bu sırada Bakû'de bulunuyordu. Türkiye komünistlerinin I. Kongresi 9 Eylül 1920'de burada toplandı. Dağınık durumdaki Türkiye komünist gruplarının hepsi bu kongrede birleşti, Türkiye Komünist Partisi kuruldu ve partinin programı ve tüzüğü kabul edildi.

Türk komünistleri, Bakû proletaryasının devrimci savaşının deneyimini benimsediler. Örneğin Bakû'de, XI. Orduda Türk savaş tutsaklarından kurulu özel bir Kızıl Alay kuruldu. Türkiye Komünist Partisi, bu alayı halkının ulusal kurtuluş hareketine katılmak üzere Türkiye'ye yollamayı önerdi (*).

I. Doğu Halkları Kongresi'nin yapıldığı günlerde RKP (B). Kafkasya Bürosu ve Azerbaycan KP MK'den sürekli yardım alan Ermenistan KP (B) M.K. Sovyet Azerbaycan topraklarında bulunuyordu. I. Doğu Hakları Kongresi, Ermenistan KP (B) M.K.'nin çalışması için büyük bir itici güç oldu.

Sovyet Azerbaycan'ı parti kadrolarının eğitiminde, onların uygulama çalışmalarının yönetiminde, emperyalist egemenliğe karşı yaptıkları savaşta doğu halklarına yardım edilmesinde önemli rol oynadı.

*

1920 Ağustos'u ile 1921 Ekim'i arasında (Kars Antlaşması'nın imzalanışına kadar)

Türkiye ve Azerbaycan arasındaki karşılıklı ilişkilerin en önemli sorunu, Türkiye ordularının Nahcevan eyaletinden çıkması ve bu eyaletin statüsünün belirlenmesiydi. Bilindiği gibi, 1918 yazında Nahcevan, Azerbaycan'ın tüm geri kalan kazaları gibi Kazım Karabekir Paşanın önderliğindeki Jöntürk birliklerince işgal edilmişti. Nahcevan'ı işgal eden Karabekir Paşa, kente Türk bayrağını dikmiş, Türk askerlerinin üç gün boyunca kent ve köy halkını soymasına izin vermiş, ''Ulusal Komite''yi ve ''ulusal birlikleri'' kaldırmıştı. ''Ulusal Komite''nin yerine, Türk yanlısı birini Nahcevan genel valiliğine atadı. Türk komutanlığı tarafından Nahcevan ve Şarur-daralagez kazalardaki topraklarda tüm egemenliğin Türklere ait olduğu ve bu nedenle bütün vergilerin Türk komutanlığının emrine verilmek zorunda olduğu ilân edildi. Türk ordusu yararına özel bir vergi olarak ürünün onda biri toplandı. Türk müdahalecileri burada feodal-sömürgeci bir rejmi kurdular ve askeri durum ilân ettiler, bedensel cezaları ve ölüm cezasını yasalaştırdılar, toplu halde tutuklamalar yaptılar (*).
Ancak Türkiye, teslim olduktan ve Mondros Ateşkesini imzaladıktan sonra 1918 yılı sonunda diğer işgal ettiği bölgeler arasında Nahcevan'ı da boşaltmak zorunda kaldı. Türk komutanlığı, Nahcevan'dan çıkmadan önce Musavatistlerin yardımıyla, toprakları esas itibarıyla, Nahcevan, Şarur-daralagez kazalarından, Vedibasar, Kars, Ardahan ve Sarıkamış'tan oluşan, başkenti Nahcevan olan ''Aras Cumhuriyeti''ni kurdu; cumhuriyetin başında kendisini belgelerde Nahcevan Genel Valisi olarak adlandırılan Cafer-Kuli-Han bulunuyordu. Jöntürkler, bu ''cumhuriyet''in yöneticilerinin şahsında Nahcevan'da Alman-türk emperyalistlerince başlatılan ulusal düşmanlığı sürdürecek uysal uşaklara sahip olmak arzusundaydılar. Türkler ''Aras Cumhuriyeti''nde, yöneticilerini Türk yönelimini izlemek zorunda bırakmak için bu cumhuriyetin eylemleri üzerinde denetimi sağlamakla görevli olan Halil Bey adında daimi bir danışmana sahip oldular.
Ocak 1919'da Nahcevan, İngilizler tarafından işgal edildi. İnglizlerin ''Aras Cumhuriyeti''ne karşı tutumu dostluktan çok uzaktı. İngilizler bu cumhuriyetin yöneticilerini Kafkaslar ötesinde Türk yardıkçıları olarak ele alıyorlardı. Bu yüzden İngiliz komutanlığı Nahcevan'ın Ermenistan'a katılması konusunda Daşnak hükûmetiyle görüşmeler yaptı. Bu İngilizlerin diplomatik bir oyunuydu. İngiliz işgalciler, Nahcevan bölgesini Ermenistan ve Azerbaycan'ın burjuva-ulusçu hükümetleri arasında bir anlaşmazlık konusu yapmak ve böylelikle Kafkaslar ötesindeki egemenliklerini pekiştirmek istiyorlardı.
1919 yazına doğru müdahalecilerin durumu kötüleşti. İngiliz-Fransız ve Amerikan müdahalecilerinin Sovyet egemenliğini kendi güçleriyle yok etmek denemeleri tümüyle başarısızlığa uğradı. Sovyet halkının yiğitçe direnişi, müdahalecilerin işgal ordularının dağılması, doğunun sömürge ve bağımlı ülkelerinde ulusal kurtuluş hareketinin hızla büyümesi, İngiliz müdahalecilerini 1919 yılı yazında ordularını Bakû ve Azerbaycan'dan çekmek zorunda bıraktı.
1919 yılının ikinci yarısında Amerikan sömürgecilerinin Kafkaslar Ötesi'ndeki eylemlerini hızlandırdığı açıkça görülüyordu. Amerikan sömürgecileri, stratejik bakımdan önemli bir bölge olan Nahcevan'a oldukça büyük değer veriyorlardı, çünkü burada güçlendikten sonra Azerbaycan'ın Ermenistan'ın ve İran'ın işlerine karışabilecekler ve bu bölgelerdeki Amerikan etkisini sürdürebileceklerdi.
Bu düşüncelerden hareket eden ABD, temsilcilerini, aynı anda üç heyetle-yerel Musatavistlerle, Daşnaklarla ve Türk subayı Halil Beyle gizli görüşmeler yapan Yarbay Ray ve Albay Haskel'i Nahcevan'a göderdi. Amerikan diplomatalrı bir yandan Daşnakları Nahcevan'daki Türklere karşı kışkırtırken, öte yandan da Türk subayı Halil Beyi ABD'nin Türk sultanı hakkındaki iyi niyetlerine inandırdılar.
Nahcevan'da Amerikan genel valiliğinin kurulması politikası, Ermenistan üzerindeki

ABD mandasının pekiştirilmesi politikasıyla birlikte yürütüldü. Ermeni Daşnaklarına gelince, onlar Amerikan emperyalistlerinin en sadık uşakları olarak göründüler, Ermenistan'a Amerikan silâhlı kuvvetlerinin gönderilmesini ve Daşnak hükûmetine mali yardım yapılmasını istediler.
Bakû'den Erivan'a dönen Haskel, 1 Eylül 1919'da Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerine Nahcevan ve Şarur-Daralagez'e ilişkin bir ''nizamname'' gönderdi. Bu ''nizamname''ye göre, Şarur, Daralagez ve Nahcevan kazaları, yönetimi Haskel tarafında atanan Amerikan genel valisine verilecek olan tarafsız bir bölge olarak ilân ediliyordu. Bütün askeri kuvvetler (yerli ve yabancı) sadece ona bağlı olacaktı ve yerel görevliler yalnızca onun tarafından atanacak ve değiştirilecekti. Posta, telgraf ve demiryolu genel valinin emrinde bulunacaktı. Köylülerden toplanan yerel vergiler tarafsız bölge ve bu bölgenin yönetimi için harcanacaktı. Ancak Kafkaslar Ötesi'nde gerçek askeri kuvvetlerin bulunmayışı Haskel'e bu ''nizamname''yi Azerbaycan'a kabul ettirme olanağı vermedi.
Musavatçı hükümet buna karşılık Nahcevan'da kendi genel valiliğinin kurulması önerisini ileri sürdü.
1919 yılı sonuna doğru, Jöntürklerden sonra burada kalmış olan Halil Bey başkanlığındaki Türk askeri temsilcileri Nahcevan'ın politik yaşamına karışmaya başladılar. Halil Bey, Doğu Komutanlığı'yla, özellikle de XI. Bayezit tümeniyle sıkı ilişkide bulunuyordu. Halil Bey, Musavatist hükûmetin Nahcevan'da Musavatist hükümetinde bir genel valilik kurulması önerisini destekledi. Bunun yanı sıra Halil Bey, Nahcevan topraklarının Azerbaycan'dan ayrı ve uzak oluşunun Azerbaycan'a burada gerçek bir yönetim egemenliği kurma olanağı veremeyeceğini ve Türklerin bundan yararlanarak bu bölgenin yeniden işgal edilmesine dek Nahcevan'ın işlerine her zaman karışabileceklerini düşünüyordu.
1920 ilkbaharında Nahcevan'da egemenlik, askeri bir diktatörlük kuran çarlık subayı Kelbali Han'ın elinde bulunuyordu. Nahcevan ulusçuları ve Daşnak Ermenistan arasında 1919 yılı sonunda başlamış olan savaşın devam etmesi ve ABD'nin Nahcevan üzerinde egemenlik kurma denemelerinin bozulması yerel ulusçuların işine yaradı. Yerel ulusçular, Türklere ve Musavatist hükümete Daşnaklarla yaptıkları savaşta yardıma hazır olduklarını açıkladılar.
Ancak Azerbaycan'da başlayan siyasi kriz ve devrimci hareket Musavatist hükûmetin böylesi heveslere kapılmasına engel oldu.
Kazım Karabekir Paşa başkanlığındaki Türkiye Doğu Komutanlığı, Nahcevan ve ona bitişik bölgeleri Türkiye'nin koruyuculuğu altına almak için bundan yararlandı. Bilindiği üzere, 15. Kolordu birlikleri ve Doğu Anadolu'da bulunan öteki birlikler Doğu Komutanlığının emrinde bulunuyordu. Doğu Cephesi karargahında sadece Gürcistan ve Ermenistan'dan alınan topraklarda yaşayan Müslümanlar ve aynı zamanda sınır bölgelerinde konaklayan askerler arasında Pantürkizm propagandası sorunuyla uğraşacak olan bir bölüm kuruldu. Bölüm, esas itibarıyla Musavatçılar ve Pantürkistlerle takviye ediliyordu; Rus bölümü başkanlığına Musavatist Albay Rafibekov atandı. Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ulusçularından oluşan askeri birlikler kuruldu.
Doğu Komutanlığı 1920 yılı başında Makin Han'ıyla (*), ''...Sovyet-İran sınırını aşmaları halinde Kızıl Ordu birliklerine karşı koymak (**) silâhlı müfrezlere kurulması konusunda görüşmelere başladı. Doğu Anadolu Komutanlığı, askeri hazırlıkların yanısıra yerli halkın Panislâmist bir ruhla ideolojik yönden işlenmesin ide unutmadı (*). Doğu Komutanlığı, İran Kürdistan'ından Kürt aşiretlerine ve bunların önderi Simko'ya büyük umutlar bağlamıştı.
Daha 1920 Şubat'ında Türk askeri kliği, Nahcevan'ın o zamanki yöneticisi Kelbali-Han

aracılığıyla hareket ederek Musavatçı, yönetimi Nahcevan'ı terketmek zorunda bıraktı. Kelbali-Han'a, eğer Nahcevan'ı ''Musavatçı Azerbaycan'dan bağımsız'' olarak ilân edecek ve kendi diktatoryasını güçlendirecek olursa Türkiye'nin ona yardım edeceğine söz verdi. Türk askeri kliği, böylece Kelbali-Han'ın Nahcevan'da Türk egemenliğinin kurulmasına götürecek yolu yeniden açacağını gayet iyi biliyordu. Halil Bey, XI. Türk Tümeni Komutanı Cavid Beye yolladığı bir mektupta ''...Kelbali-Han'ın Musavatçı hükûmetten ayrılması... Nahcevan'ın şu veya bu şekilde Türkiye'nin bileşimine girmesini sağlayacaktır, çünkü Nahcevan şimdi (Mart-Nisan 1920-Y.B.), Ermenistan'dan bağımsızdır ve eğer Kelbali-Han Azerbaycan'a karşı da aynı bağımsızlığı ilân edecek olursa, o zaman bir tek iş kalıyor Kelbali-Han'ı öldürmek ve Nahcevan'ı Türkiye'nin malı yapmak'' (**) diye yazıyordu.
Daha 1920 yılı şubat ayında Doğu Komutanlığı Nahcevan'ı işgale hazırlandı. Türk Bayezit Tümeni'nin komutanı Cavid Bey bölgenin politik, ekonomik ve askeri durumunu incelemek amacıyla bir casusunu anket yapmak üzere Halil Beye yolladı. Halil Beye kent ve köylerin ''temsilcilerini'' (*) toplama ve onlara asker ve top miktarına, ekonomik duruma, subay sayısına vb. ilişkin sorunların yazılı olduğu kâğıtları dağıtma emri verdi. Soruları yanıtlayan bu ''temsilciler'', Türk komutanlığından Nahcevan'a düzenli Türk birlikleri göndermesini istediler.
Ali Teymur Bey önderliğindeki bir Türk birliği 1920 Martında Nahcevan'a geldi. Türk komutanlığı hanları ve beyleri kendi tarafına çekmek için Ermeni köylerine saldırmaya ve yağmalamaya karar verdi. Örneğin Kelbali-Han gibi ''temayüz edenler'' Türk nişanlarıyla bile ödüllendirildi (**).
Nahcevan'daki Musavatçı hükûmet devrildiğinde Türkler stratejik bakımdan önemli olan bu bölgeyi Kafkaslar Ötesi'nden ayırmak için bu fırsattan yararlanmaya karar verdiler. Haziran 1920'de Bayezit ve Iğdır'dan onbin kişilik bir Türk tümeni Cavid Beyin komutası altında Nahcevan'ı işgal etti.
14 Ağustos 1920'de milletvekillerinin sorunlarını yanıtlayan Mustafa Kemal, bunu açıkça söyledi: ''...Nuri Paşanın birlikleri Akdam'dan Hüdaferin'e hareket ettiler ve İran yolunu ele geçirdiler. Bu birlikler İngilizlerin emrine girmek için Nuri Paşadan emir aldılar. Ancak bunu öğrenen bizler Doğu Cephesinde gerekli önlemleri aldık. Bu önlemler sonucunda onlara doğru yol gösterilmiş oldu ve bizim komutamız altına girdiler. Daha sonra ise bu kuvvetler Nahcevan'a sevkedildi'' (*).
28 Temmuz 1920 gecesi XI. Ordu'nun ilk Kafkas alayı, Gerusa, Şahbuz ve Cagra üzerinden Nahcevan'a girdi. Aynı gün burada Sovyet egemenliği ilân edildi. Birinci Kafkas Alayı Komutanı, S.M. Kirov'a şu telgrafı çekti: ''28 Temmuzda, yolda düşmanla karşılaşmadan Nahcevan'a girdik. Nahcevan halkı Kızıl Ordu'yu ve Sovyet egemenliğini içtenlikle selâmlıyor'' (**).
29 Temmuz 1920'de Nahcevan Devrim Komitesi kuruldu ve Nahcevan sınırları içinde tüm egemenlik bu komitenin eline geçti. Nahcevan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak ilân edildi ve Azerbaycan SSC ve onun aracılığıyla RSFSC ile sıkı bir askeri-ekonomik işbirliğine girişti.
Ağustos 1920'de Kızıl Ordu Komutanlığı ve Türk askeri yöneticileri arasında Türk birliklerinin Nahcevan'dan çekilmesine ilişkin görüşmeler başladı. Türkler, burada bulunmalarının Daşnaklara karşı ortak savaşın gereği olduğunu belirterek çekilmeyi kabul etmediler. Sovyet yönetimi ve Türkiye arasındaki ilişkileri gerginleştirmek istemeyen Sovyet Hükûmeti, XI. Ordu Komutanlığı'na bu konudaki görüşmeleri durdurma emri verdi. Moskova'da Sovyet-Türk anlaşması parafe edildiğinde ve antlaşma imzalanana dek her iki tarafın askerlerinin Nahcevan'da kalması kararlaştırıldı (*).
Böylece mantıklı Lenince politika Kızıl Ordu ve Türk askerleri arasındaki kaçınılmaz

çatışmayı önlemiş oldu. Bu bölgedeki olağanüstü komiser, XI. Kızıl Ordu Askeri Devrim Konseyine gönderdiği raporunda şunları yazıyordu: ''Kızıl Tugay'ın Nahcevan'a gönderilmesi konusunda merkezden bize, bölgemizin en yakın nokta ve birleştirici halka olması nedeniyle Nahcevan'da bulunan Türk birlikleriyle sıkı temasın korunması ve Sovyet Rusya, Azerbaycan ve devrimci Türkiye arasındaki dostluk bağlarının güçlenmesine yardım edilmesi yolunda sözlü bir emir verildi (**).
Gerçi 1920 Haziranından sonra Türkiye ve RSFSC arasında karşılıklı ilişki kurulmuştu ve Kemalistlerin genel eğilimi, dostluk ilişkileri kurulmasını amaç ediniyordu ama Kemalistlerin içinde bu ilkeyi çiğneyen ve düşmanca bir politika izleyen kişiler de bulunuyordu. Bu, öncelikle Nahcevan'daki durum üzerinde yansıyordu. Türk askerlerinin burada bulunuşu Nahcevan Devrim Komitesi'nin çalışmasını şiddetle etkiliyordu. Nahcevan karşı devrimci ''Ulusal Komitesi''nin elebaşlarının tutuklanması, uluslararasındaki çatışmaların önlenmesi ve göçmenlere pratik yardım sorunlarının çözümü, egemen sınıfların mal ve topraklarına el konması ve bunların köylüler arasında dağıtılması gibi en önemli devrimci önlemlerin uygulanmasını engelleyen Türk askeri kliği temsilcisi de Nahcevan Devrim Komitesine girmişti (*). Üstelik Türk temsilcisi, Nahcevan Devrim Komitesini Daşnaklarla yeni bir savaşa kışkırtmaya çalışarak komitenin barışçı politikasını her yola başvurarak engelledi.
Nahcevan bölgesi komünistlerinin etkili yardımlarıyla 1920 yılı ağustos ayı sonunda Nahcevan Devrim Komitesinin çalışmasında iyiye doğru kesin bir dönüş oldu. Nahcevan Devrim Komitesi, önce Türk ve yerel han-beylik temsilcilerini kadrosundan uzaklaştırdı, tüm karşı-devrimci unsurları tutukladı ve sürgüne gönderdi. Türk subaylarının köylerindeki devrim komitelerinin işlerine karışmasını ve keyfi olarak halktan Türk askerleri için ''zekat'' adı altında yiyecek toplanmasını yasaklayarak Türk askeri kliğine karşı bir dizi kesin önlemler aldı.
Sürekli olarak barışsever bir politika izleyen Nahcevan Devrim Komitesi, Nahcevan'da Sovyet egemenliğinin ilân edilişinin ikinci günü, yani 29 Temmuz 1920'de barış görüşmelerine başlama ve kan dökülmesine son verme önerisiyle Daşnak hükûmetine başvurdu. Ancak Daşnaklar, sadece bu öneriyi geri çevirmekle kalmadılar, hatta özellikle 1920'deki Birinci Sovyet-Türk Konferansının dağılmasından sonra karşı-devrimci eylemlerini hızlandırdılar.
24 Eylülde Daşnak orduları, Bardiz ve Ketek yakınlarındaki Türk birliklerine saldırdılar. Daşnak ordusunun saldırısını geri püskürten Türk Silâhlı Kuvvetleri, karşı saldırıya geçtiler ve 29 Eylül'de Sarıkamış'ı, bir gün sonra da Mardenek'i ele geçirdiler.
RSFSC ve Azerbaycan SSC hükümetleri, Kafkasya'da barışı korumak ve hem Türkiye'ye hem de Ermenistan'a zarar verecek bir savaşı önlemek için hemen önlemler aldılar. 5 Ekim 1920'de G.V. Çiçerin, G.K. Orconikidze'ye şunları yazıyordu: ''Kafkaslar Ötesi'nde ciddi bir krize izin vermemek için barış politikasını sistemli olarak yürütünüz'' (*).
V.İ. Lenin, daha 9 Ekim 1920'de Moskova parti örgütü ileri gelenleri konferansında, Türk ordularının saldırısının Ermenistan'la yetinmeyeceğini bildirmiş ve ''...biz bu konuda en büyük dikkati göstermeliyiz'' (**) demişti.
Bu düşünceyi geliştiren V.İ. Lenin, 21 Aralık 1920'deki VIII. Sovyetler Kongresinin RKP (B) fraksiyonunda imtiyaz anlaşmalarına ilişkin raporuyla ilgili olarak yaptığı kapanış konuşmasında şunları söylemişti: ''Biz şahsen Kafkasya'da tümüyle barışçıydık ve öyle de olacağız. Kafkasyalı yoldaşlara, bizi savaşa sürükleyebilecek en küçük bir dikkatsizliğe bile izin vermeyeceğimizi bildiririz. Bizim barışçı politikamız şimdiye dek o derece başarılı olmuştur ki, Antant'ı sinirlendirmekte, bize karşı kesin önlemler almasına neden olmakta, ama sadece kendi aleyhine dönmektedir'' (*).
Komünist Parti'nin Orconikidze, Kirov, N. Narimanov ve diğerleri gibi siyaset adamlarının olağanüstü rolü sayesinde Kemalist askerler ve Kızıl Ordu arasında bir

savaş çıkması önlenmiştir.
Azerbaycan Sovyet hükûmeti, daha 10 Ağustos 1920'de Ermenistan'da Daşnak hükûmetiyle ve Gürcistan'da da Menşevik hükûmetle barış anlaşması imzalamak üzere gerek Erivan'a gerekse Tiflis'e temsilcilerini göndermişti. Azerbaycan hükûmeti, aynı zamanda Türk Doğu Komutanlığına ve şahsen Kazım Karabekir Paşaya Ermenistan bölgelerinde dökülen kanlara son verme isteğiyle birçok kereler başvurmuştu.
3 Kasım 1920'de Anadolu Doğu Komutanlığı RSFSC'nin ısrarı üzerine Ermenistan'la barış yapma önerisinde bulundu, ama Daşnaklar bu öneriyi kabul etmediler ve böylece durum daha da karıştı. Sovyet Rusya hükûmeti, 11 Kasım 1920'de Ermenistan ve Türkiye arasındaki görüşmelerde ikinci kez aracılık yapmayı önerdi.
Daşnak Ermenistan hükûmeti, halk yığınlarının etkisiyle RSFSC'nin önerisini kabul etmek zorunda kaldı. RSFSC delegesi Legran görüşmelerde bulunmak üzere Erivan'a gönderildi.
Daşnaklar görüşmeler sırasında açıkça görüşmelerin bozulması için hesaplanmış koşullar ileri sürdüler. Ancak Daşnakların hesapları doğru çıkmadı. ''RSFSC delegesi, sadece Daşnakların tüm koşullarını kabul etmekle kalmadı, aynı zamanda Ermeni halkı için son derece kazançlı olan bir dizi ek öneride daha bulundu'' (*). Ancak Erivan'daki İngiliz temsilcisi General Stocks, Daşnakları etkiledi ve ikili oynamaya devam eden Daşnaklar RSFSC delegesiyle görüşmekten kaçındılar. Sovyet Rusya'nın yardımını reddeden Daşnaklar, cinai eylemlerini sürdürdüler ve Ermeni halkını kan dökümüne sürüklediler.
Bu sırada RSFSC ve Sovyet Azerbaycan'ı Ermenilikten yararlanan Türk orduları, Ermenistan'ın içlerine doğru ilerlediler. Daşnak hükûmetinin Kemalistlere karşı savaşta yardım edilmesi için İngiltere ve ABD'ye yaptığı başvurular yanıtsız kaldı. Daşnaklar iki aydan daha kısa sürede gerçek bir bozguna uğradılar.
Türk ordularının kanlı yürüyüşü Karabekir Paşanın Sevr Antlaşması'ndan vazgeçildiğine ilişkin deklarasyonu Daşnaklara imzalatmasına kadar devam etti. 26 Kasım 1920'de, Aleksandropol'de Daşnak hükûmeti temsilcisi Hatisov bu deklarasyonu imzaladı.
Daşnakların Ermeni halkını Türklerle savaşa sokmalarına neden olan ''Büyük Ermenistan''ın kurulması düşüncesi böylece kesin olarak ortadan kalkmış oldu.
Ermenistan'ın Daşnak serüveni günlerindeki askeri-politik durumu, öyle gergin ve feciydi ki, bu durumdan kurtulmanın yolu yalnızca devrimdi. ''Ermenistan'ın pek çok bölgesinde Kazım Karabekir Paşanın askerlerinin yıkıcı saldırılarının izleri, yangın yerlerinin dumanı tütüyordu. Yerel sivil yöneticilerin resmi bildirileri ve Daşnak orduları generallerinin endişe dolu raporları devrim zamanının geldiğine ilişkin yadsınmaz gerçeği kanıtlıyordu'' (*).
Bu sırada RSFSC ve Sovyet Azerbaycan'ın Ermenistan'da Sovyet egemenliğinin kurulması uğrunda iç ve dış düşmanlarıyla yaptığı büyük savaşta Ermeni halkına her bakımdan yardımcı oldular. 9 Kasım 1920'de RKP (B) MK Kafkasya Bürosu ve Azerbaycan KP (B) MK'nin birleşik toplantısında XI. Ordunun desteğindeki isyancı Ermeni birliklerinin yardımıyla Daşnak hükûmetinin devrilmesine ve Ermenistan'da Sovyet egemenliğinin kurulmasına yönelik enerjik çalışmaları geliştirme konusunda somut bir karar alındı (**).
1920 yılı kasım ayının son günlerinde Ermenistan'daki politik olaylar o kadar karışmıştı ki, Ermeni sorunu, Azerbaycan KP (B) MK genel toplantısında yeniden tartışma konusu oldu. Genel toplantıda oybirliğiyle şu karar kabul edildi: ''Ermenistan sorunu, Türk ordularının ilerlemesi ve Antant'ın Kafkaslar Ötesi'ndeki entrikaları nedeniyle birinci derecede politik öneme sahip bir sorun durumuna gelmiştir. Ermenistan'daki iç

durum ve devrimci kaynaşma Ermenistan'ın Sovyetleştirilmesi sorununu gündeme getirmiştir'' (*). Sorunun ortaya konuşu bile Azerbaycan Komünist Partisi MK'nin kardeş Ermeni halkının ağır yazgısının hafifleştirilmesine yapıcı biçimde katıldığını ve onun dış ve iç düşmanlarından kurtarılması için pratik önlemler aldığını göstermektedir.

Kasım 1920'de Bakû'de Devrim Komitesi, halkın Daşnaklara karşı Ermenistan'da Sovyet egemenliğinin kurulması için verdiği mücadeleyi yöneten Ermenistan Devrimci Yığınları Karargahı kuruldu. Bakû proletaryası, tarihsel bakımdan önemli bu görevin yerine getirilmesinde Ermenistan emekçilerine hem gerekli malzemeler, askeri donatım ve yiyecek göndererek, hem de insan kaynaklarıyla elinden gelen yardımı yaptı.

28 Kasım 1920'de Dilican'da Ermenistan Devrim Komitesi kuruldu. Ermenistan Devrim Komitesi 29 Kasımda Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ilişkin deklarasyonu yayınladı.

Ermenistan'da Sovyet egemenliğinin kurulmasından sonra V.İ. Lenin Ermenistan Askeri Devrim Komitesi Başkanı Kasyan'a şunları yazdı: ''Emperyalizmin baskısından kurtulan emekçi Sovyet Ermenistan'ı sizin şahsınızda kutlarım. Ermenistan, Türkiye ve Azerbaycan emekçileri arasında kardeşçe dayanışmanın kurulması için tüm çabaları harcayacağınızdan kuşku duymuyorum'' (**).

Lenin şöyle diyordu: ''Türk saldırısı bize karşı düşünülmüştü. Antant, bizim için bir çukur kazdı, Sovyet Ermenistan'ı biz elde edince kazdığı çukura kendisi düştü '' (*). 2 Aralık 1920'de RSFSC ve Sovyet Ermenistan arasında Ermenistan SSC'nin bağımsızlığına ilişkin antlaşma imzalandı. Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti'nin ilân edildiği gün Daşnak Barış Heyeti, Aleksandropol'de hemen hemen bütün Ermenistan'ı Türk koruyuculuğuna sokan yüz kızartıcı barış antlaşmasını imzaladı (**).

Aleksandropol Antlaşması, bilindiği gibi Ermenistan'ı Erivan kenti ve Sevan gölü bölgesinden ibaret duruma getiriyordu. Ancak bu antlaşmaya göre bu toprak da aslında Türkiye'ye bağlı bir eyalet haline geliyordu. Nahcevan, Şahtatin ve Şarur bölgeleri Türkiye'nin koruyuculuğu altına giriyordu. Antlaşmanın bir maddeside şöyle deniyordu: ''Ermenistan, yönetim hangi tarafa olursa olsun yönetimin kişilerine karışmamakla yükümlüdür'' (***).

Aleksandropol Antlaşması'nın imzalanması, Türkiye ve Sovyet Ermenistan ve hatta Sovyet Azerbaycan arasındaki savaşın sürmesi anlamına geldiği için RSFSC ve Sovyet Ermenistan hükümetleri bu Türk-Daşnak antlaşmasını tanımadılar. Azerbaycan Dışişleri Halk Komiseri M.D. Guseynov son derece haklı olarak şunları belirtiyordu: ''İngiltere ve Yunan ordularının Anadolu ve Ankara'ya darbe indirdikleri, Ankara hükûmetinin ise onlarla savaştığı sırada onun tüm Sovyet ülkelerinin ortak düşmanlarıyla savaştığı açıktı. Bu nedenle biz, Daşnakların dikkatini Türkiye'yle savaşmaktan çekmek için Türk-Daşnak savaşına karışmak zorunda kaldık. Ermenistan Sovyet Cumhuriyeti kurulduğunda Türkiye'yle Ermenistan hükûmeti arasında yapılan savaşa son vermek gerekiyordu. Ayrı bir antlaşma imzalamak lazımdı ve biz özel bir konferans toplamaya karar erdik. Azerbaycan bu işte gereken her şeyi yaptı, her zaman Anadolu'yla Sovyet ülkeleri arasında en iyi ilişkileri kurmaya çalışan temsilcileri çağırdı'' (*).

Sovyet Cumhuriyetlerinin Türk-Daşnak anlaşmazlığına müdahale etmesi Kemalistleri bu sorunu barışçı yoldan çözümlemeye zorladı. 9 Aralık 1920'de RSFSC Dışişleri Halk Komiserliği Ankara hükûmetine, Sovyet Azerbaycan'ı ve Sovyet Ermenistan'ı temsilcilerinin katılmasıyla Moskova'da bir Sovyet-Türk Konferansı toplama kararını bildirdi.

Sovyet Ermenistan'ı, 10 Aralıkta Ankara hükûmetine 2 Aralık 1920'de Daşnaklarla

imzalanmış olan Aleksandropol Antlaşması'nı geçersiz saydığını ve yeni, hakça bir antlaşma imzalamak için bir konferans toplamayı önerdiğini resmen bildirdi.
Aleksandropol Antlaşması, aslında Kafkaslar Ötesi'nde Sovyet egemenliğine karşı Türkiye ile Daşnak Ermenistan'ı arasında bir birlik kurulması anlamına geliyordu. Bu antlaşmaya göre Türkler, Ermenistan ve Nahcevan'daki devrimci hareketin bastırılması için Daşnaklara silâhlı yardım yapacaklarına söz veriyorlardı. Aralık 1920'de Türk askeri kliği, hükûmetinden, bölgede Türk egemenliğini yayma, devrim komitesi üyelerini tutuklama ve Nahcevan'daki Kızıl Ordu birliklerinin elinden silâhlarını alma emrini almıştı. Türk askeri yöneticilerinin temsilcisi Veysel Bey, kendisini Türk hükûmetinin Nahcevan'daki olağanüstü yüksek komiseri olarak ilân etti. Türk hükûmeti adına Ordubad'dan Noraşen'e kadar Aleksandropol Antlaşması'nı esas alarak Türk olağanüstü komiserinin egemenliğinin kurulduğunu açıkladı (*).
Kızıl Ordu birliklerinin Nahcevan'dan Ermenistan ve Gürcistan'a geçmesinden yararlanan Veysel Bey, egemenliği ele geçirmeye karar verdi. Türk askeri kliği, Nahcevan kazası devrim komitesi üyelerinin silâhlarını ellerinden aldı ve tutukladı, bölgede açıkça bir işgal rejimini yaymaya başladı. 1921 yılı ocak ve Şubat aylarında Türk askeri kliği, burada Sovyet egemenliğini yok etmeyi ve tam egemen olmayı plânlayarak Nahcevan kazası köylüleri arasında iki kez isyan çıkarttı. Ancak Veysel Beyin hesapları doğru çıkmadı, isyanlar bastırıldı. Azerbaycan Sovyet hükûmeti, Türk birliklerinin kasti eylemlerine son veren bir dizi ivedi önlemler aldı. Türkiye hükûmeti Sovyet devletiyle görüşmeler yapmayı kabul etti.
Ancak Antant devletleri özellikle de İngiltere, Ankara hükûmetini Kafkasya'da Sovyet aleyhtarı yeni bir serüvene sürüklemek amacıyla Ankara hükûmetine yaltaklanmaya devam ettiler. İngiltere Başbakanı Lloyd George, Moskova'daki Sovyet-Türk görüşmelerini bozmak için İkinci Sovyet-Türk Konferansının açılışı öncesinde Türk sorunuyla ilgili özel bir konferans toplamak niyetindeydi. 21 Şubat 1921'de Londra'da İngiltere, İtalya, Franasa, Japonya, Almanya, Yunanistan ve iki Türk temsilciliğinin temsilcilerinin-Ankara hükûmetinden Bekir Sami Beyin ve sultan hükûmetinden sadrazam Tevfik Paşanın katıldıkları konferans toplandı.
İzvestiya gazetesi, bu konferansın gerçek amaçları konusunda şunları yazıyordu: ''...Bu birliğin hayali bile (Sovyet-Türk -Y.B.) Avrupalı kodamanları, Türkiye'yle yeni bir oyuna girişmek ve Mustafa Kemal'e ödün vermek zorunda bıraktı. Yunanistan'ın iştahını ve savaş ateşini söndürmek, Rus-Türk anlaşmasına izin vermemek. Bu halkların dostluğunu bozmak ve bu olağan uluslararası dolandırıcılığı-provokasyonu tamamlayan çekici bir hayal olarak Mustafa Kemal'i Rusya'ya karşı kışkırtmak. -Londra Konferansının ana düşüncesi ve amacı bunlardı'' (*).
Ancak Türk sorununa ilişkin Londra Konferansı olumlu sonuç vermedi. Görüşmeler Antant'ın İstanbul hükûmeti tarafından imzalanan, Türkiye açısından kabulü olanaksız Sevr Antlaşması'nın başlıca koşullarından vazgeçmemek konusunda direnmesi yüzünden başarısızlıkla sonuçlandı (*). Antant'ın TBMM hükûmetinin padişah hükûmetine bağlanmasını temel kabul eden bir anlaşma peşinde olduğu anlaşılmıştı. Daha sonra Mustafa Kemal ''Antant devletlerinin hiçbir engelle karşılaşmadan Sevr Antlaşması'nın hükümlerini yerine getirmek istediklerini anladık'' (**) diyordu, bu durum ise Türkiye'nin egemenliğini tam olarak yitirmesi ve Sovyet Rusya'yla çatışması demekti. Türkiye Rusya'yla savaştığı takdirde emperyalist baskıdan kurtulma şansını tümüyle yitirecekti. Bu nedenle Kemalistler Londra Konferansının önerisini geri çevirdiler. Bu onların emperyalizmle savaşı sürdürecekleri anlamına geliyordu.
Antant devletleri, Kemalistleri kendi Sovyet aleyhtarı plânlarına celbetmek amacıyla onlarla anlaşmaya varmak için konferans kulislerinde tüm çabalarını harcadılar.

Ankara Heyeti'nin Başkanı Bekir Sami Beyle bizzat Lloyd George görüştü. Bekir Sami Bey, hükûmetini Kuzey Kafkasya dağlılarıyla federal bir devlet halinde birleşmek ve gerektiğinde İngiltere'den destek alarak bu halkları Sovyetler Birliği'yle savaşmak üzere seferber etmek için ikna etmeye söz verdi (*).
Bekir Sami Beyle görüşen Lloyd George, ona Bakû petrol kaynaklarıyla birlikte Kafkaslar Ötesi'ni Türkiye'nin koruyuculuğu altına almayı önerdi (**).
Bekir Sami Bey, Fransa ve İtalya ile bu ülkelere Anadolu'nun boşaltılmasına karşılık geniş ayrıcalıklar ve ekonomik üstünlükler verilmesi konusunda ayrılıkçı bir antlaşma imzaladı. Bekir Sami Beyin Fransa Dışişleri Bakanı Brian'la yaptığı görüşmeler sırasında Fransız Dışişleri Bakanı, aynı zamanda Türkiye'yi emperyalist Avrupa devletlerinin anti-sovyet blokuna çekmeye çalıştı (***).
Bekir Sami Bey'in eylemleri pek tabii ki Kemalistlerin ve Sovyet Rusya'nın dostluk ilişkileriyle bağdaşmıyordu. Bekir Sami Beyin Ankara'ya dönüşünden sonra Mustafa Kemal, Fransa ve İtalya'yla Londra'da yapılan antlaşmaları şiddetle eleştirdi. Bu antlaşmalar ve Müttefiklerin 10 Mart 1921 tarihli önerileri TBMM tarafından reddedildi ve Bekir Sami Bey istifa etmek zorunda kaldı.
Londra Konferansı günlerinde Moskova'da Sovyet-Türk Konferansı başladı. Lenin bu konferansın önemine ilişkin olarak şunları yazıyordu: ''Burada,
Moskova'da Türk delegeleriyle konferansa başladık. Bu olguyu özellikle takdir etmek gerekir, çünkü Türk Hükümet Heyeti'yle aramızda doğrudan görüşme yapılması yolunda çıkarılan engeller pek çoktu ve biz şimdi burada uzlaşma olanağının elde edildiği bir sırada yakınlaşma ve dostluk temelinin son derece sağlam bir şekilde atılacağından ve bunları hiç kuşkusuz diplomatik hilelerle değil (bu işte düşmanlarımız bizden çok daha güçlüler ve biz bu durumu bilmekten ürkmüyoruz), her iki halkın son yıllarda emperyalist devletlerden görülmemiş ve duyulmamış şeyler çekmiş olmalarıyla elde edileceğinden eminiz'' (*).
Sovyet-Türk görüşmelerinin başarısı Sovyet Rusya'nın uluslararası durumuyla koşullandı. 26 Şubat 1921'de Sovyet hükûmeti, İran'la, 28 Şubatta ise Afganistan'la bir dostluk antlaşması imzaladı. Bu antlaşmalar, doğu halkları önünde Sovyet devletinin barışsever politikasını kanıtlamış oldu. Sovyet hükûmeti, Çarlık Rusyası tarafından İran ve Afganistan hükümetleriyle imzalanmış olan tüm eşitsiz antlaşmaları ve sözleşmeleri yürürlükten kaldırdı.
Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleriyle Türkiye arasındaki karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesi için Sovyet hükûmetinin girişimi üzerine bu cumhuriyetlerin temsilcileri ikinci kez Moskova'ya çağrıldı. Azerbaycan SSC adına Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki karşılıklı ilişkilerin düzenlenmesinde pek çok emeği geçen Behbud Şahtahtinskiy konferansa katıldı.
Sovyet-Türk görüşmeleri 16 Mart 1921'de RSFSC ve Türkiye arasında dostluk ve kardeşlik antlaşmasının imzalanmasıyla sona erdi (*). Bu Türkiye tarihinde ilk kez büyük bir devletle yapılan eşit haklı bir antlaşmaydı, çünkü daha önce Çarlık Rusyası'yla padişah hükûmeti arasında imzalanmış olan antlaşmalar iki devletin karşılıklı çıkarlarına uygun düşmüyordu.
Bu antlaşmaya göre taraflar, Nahcevan konusunda uzlaşmaya varıyorlardı. Nahcevan eyaleti, özerk bir cumhuriyet olarak Sovyet Azerbaycan'ın bileşimine girdi. Eşit olmayan Aleksandropol Antlaşması'ndan vazgeçen Türkiye hükûmeti, Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleriyle ayrı birer antlaşma imzalayarak bu cumhuriyetlerle olan bütün sorunları kesin olarak ortadan kaldırma koşulunu ileri sürdü.
Moskova Antlaşması'nın en önemli maddelerinden biri, her iki tarafın ''kıyı devletlerinin delegelerinden oluşan daha sonraki bir konferansın Karadeniz ve Boğazların uluslararası statüsünün Türkiye'nin tam egemenliğine, keza Türkiye'nin ve

onun başkenti İstanbul'un güvenliğine zarar vermeksizin kesin olarak hazırlanması'' konusunda anlaşmaya vardıklarına ilişkin maddedir. Sorunun bu şekilde ortaya konması, Karadeniz boğazları sorunu gibi karmaşık bir sorunun çözümü için açık bir politik program oldu.
Yeni bir müdahale tehdidine karşı sağlam barış mücadelesinin belgesi olan Moskova Antlaşması'nın önemi de V.İ. Lenin'in Türkiye'yle barış antlaşmasının ''...bizi sadece Kafkasya'daki ardı arkası kesilmeyen savaşlardan kurtaracağına'' (*) duyduğu inancı açık bir şekilde gösteriyordu. Buna karşılık Moskova Antlaşması Kemalist Türkiye için sağlam bir cephe gerisi yaratarak onu manevi ve ekonomik bakımdan güçlendirdi. RSFSC hükûmeti, her ülkenin özgür ulusal gelişimiyle ve egemenlik haklarının tam olarak gerçekleştirilmesiyle bağdaşmayan her türlü kapitülasyondan bütünüyle vazgeçti.
Mustafa Kemal, bir konuşamsında şunları söylüyordu: ''Aynı şekilde emperyalizmin kurnazca saldırısına uğrayan iki devlet arasında objektif unsurlarla kurulan oybirliği bu antlaşmayla (Moskova Antlaşması - Y.B.) hukuksal yönden sağlama bağlanmıştır. Türk-Rus antlaşması Rusya'yla birlik olan devletlerle imzalanan diğer elverişli antlaşmaların birincisidir (**).
Moskova Antlaşması'nın imzalanması, Kafkasya'daki müdahale plânlarını bozdu ve böylece Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'daki burjuva ulusçu-hükümetlerin ayaklanma yeltenişlerini boşa çıkardı.
*
Antant ülkelerinin ABD'nin ve onun Kafkaslar Ötesi'ndeki yardakçılarının giriştiği silâhlı müdahalenin bozulması, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da Sovyet egemenliğinin ilân edilmesi bu cumhuriyetlere doğru halklarıyla sağlam ilişkiler kurma ve dostluğu güçlendirme olanağı verdi. Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleriyle Kemalist Türkiye arasında barışçı ve normal ilişkilerin kurulması bu ülkelerde bundan sonraki barışçı kuruluş için gerekli bir koşuldu.
Yabancı müdahalesine son veren Sovyet cumhuriyetleri, bu müdahalenin ağır izlerini ortadan kaldırma işine giriştiler.
Sovyet cumhuriyetleri emekçilerinin 1921 yılında halk ekonomisini yeniden kurma işine geçmeleri emperyalistlerin yeni bir saldırıda bulunma tehdidi yüzünden zorlaştı. Uluslararası durumdaki gözle görülür iyileşmeye, silâhlı müdahalenin çöküşüne, ekonomik ablukanın sona ermesine ve Sovyet Rusya'yla ticari ilişkilerin kurulmasına karşın emperyalist devletlerin hükümetleri Sovyetler ülkesine karşı savaşmaktan vazgeçmediler. Amerika, İngiliz ve Fransız emperyalistleri Sovyet aleyhtarı komplolar ve isyanlar düzenlediler, ajanlarını ve suikastçilerini gönderdiler (*).
Sovyet Kafkaslar Ötesi'ne karşı girişilen entrikalar 1921 yılında da devam etti. Azerbaycan'ı ele geçirme umutlarını yitirmeyen Amerikan ve İngiliz tekelcileri yurt dışına kaçan Bakûlu petrol sanayicilerinden Sovyet yönetimi tarafından ulusallaştırılan Bakû petrol tesislerinin hisse senetlerini satın aldılar. Rockefeller başkanlığındaki en büyük Amerikan petrol tröstü ''Standart Oil'' Nobel firmasının hisse senetlerinin yarısını, Deterding başkanlığındaki İngiliz-Hollanda tekelci grubu ''Roal Dutch Shell'' Mantaşev, Lianozov vb.'nin hisse senetlerini satın aldı.
1921'de ''Standart Oil'' petrol şirketi, Gürcü ulusçularının yardımıyla ayrıcalık anlaşması görünümü altında Bakû petrol sanayiinin gereksinimleri için öngörülmüş olan Batumi'deki rezervuarlardan bir kısmını ele geçirmeye çalıştı. ''Standart Oil'', sadece Azerbaycan'ın petrol sanayiinin çalışmasına engel olmakla kalmayıp ayrıca Kafkasya pazarını Amerikan petrol ürünleriyle doldurarak rekabet mücadelesi içinde baskı yapmak amacıyla Batum petrol depolarını ele geçirmek istiyordu.
Kafkaslar Ötesi'ndeki karşı-devrimciler önceden olduğu gibi Antant'ın ajanı rolünü

oynadılar. Musavatistlerin, Daşnakların, Menşeviklerin ve Dağıstanlı karşı-devrimcilerin temsilcileri anti-sovyet eylemlerin birleştirilmesini öngören bir antlaşmayı 10 Haziran 1921'de Paris'te imzaladılar (*).

Böylesine karışık bir uluslararası ortamda diğer birlik cumhuriyetlerinin yanı sıra Azerbaycan Cumhuriyeti de yabancı devletlerle diplomatik ilişkiler kurulması konusunda büyük çalışmalar yaptı (*).

Komşu doğu ülkeleriyle, özellikle hükümetlerinde Azerbaycan SSC'nin delegeleri bulunan İran ve Türkiye'yle canlı diplomatik ilişkiler yürütüldü. Barış antlaşmasının imzalanması konusunda Türkiye'yle doğrudan görüşmeler yapıldı, çünkü Türkiye ve Azerbaycan'ın yaşam çıkarları iki ülkenin sıkı dostluk ilişkilerini gerektiriyordu. Türklerin yabancı müdahalecilere karşı savaşta kazandıkları zaferler Azerbaycanlıları sevindiriyordu. TBMM'nin kuruluş yıldönümü münasebetiyle 24 Nisan 1921'de N. Narimanov ve M.D. Guseynov imzalarıyla Mustafa Kemal'e gönderilen telgrafta ''bu tarihi günün yıldönümünde Antant'ın Türkiye'yi yıkma denemelerine karşı Türk halkının kutsal savaş için devrimci bir öfkeyle silâha sarıldığı bir anda Azerbaycan Sovyet hükûmetinin bu tarihi günün sevincini paylaşırken Azerbaycan işçi-köylü kitlesi adına devrimci Türkiye hükûmetine içten kutlamalarını yolladığı'' belirtiliyor ve şöyle devam ediliyordu: ''Azerbaycan Sovyet hükûmeti, devrimci Türkiye'nin muzaffer ordularının Türk başkenti İstanbul'un üzerine zafer sancaklarını dikecekleri günün yakın olduğuna ilişkin sarsılmaz inancını ifade ediyor...'' (*).

Sovyet Rusya Türkiye'yle Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri arasında barış ve dostluk ortamının kurulmasına özel önem verildi. Moskova Antlaşması'nda ''Rusya hükûmetinin Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri konusunda, bu cumhuriyetlerin Türkiye'yle imzalayacakları antlaşmalarda bu antlaşmanın onları doğrudan ilgilendiren maddelerinin bu cumhuriyetler tarafından tanınması için gerekli adımları atmakla'' (**) yükümlü olduğunu belirten madde bu yönde olağanüstü önem taşıyordu.

Ancak Türk gerici çevreleri, yerel ulusçuların yardımıyla Türkiye'nin Azerbaycan'ı Sovyet cumhuriyetleri ailesinden ayırabileceğini ve daha sonra onun bu zengin bölgeyi kendisine bağlayabileceğini sanıyorlardı. Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'la kısmi antlaşmalar imzalayarak bu cumhuriyetlere kendi koşullarını zorla kabul ettirebilecekleri görüşündeydiler.

Bekir Sami Bey'in Moskova'dan Ankara'ya dönerken Kuzey Kafkasya'nın karşı-devrimcileriyle imzalanacak antlaşmaya zemin hazırlamak üzere özel olarak Vladikavkaz'a uğradığı; Azerbaycan hükûmetiyle kısmi görüşmelere başlamaya çalıştığı biliniyor. Ancak Azerbaycan hükûmeti, kısmi görüşme önerisini reddetmiştir.

Azerbaycan'a ikinci kez kısmi görüşme yapmayı kabul ettirme denemesi Ankara hükûmeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Beyin başkanlığındaki ikinci Türk Heyeti'nin Moskova'yı ziyareti sırasında yapıldı.

Yusuf Kemal Bey, Moskova'ya giderken Bakû'de kaldı ve M. D. Guseynov ve N. Narimanov'la görüştü. Bu görüşmeler sırasında Yusuf Kemal Bey şu açıklamayı yaptı: ''RSFSC ile antlaşma imzalamak üzere Moskova'ya giderken Azerbaycan'la, daha sonra ise Gürcistan ve Ermenistan'la antlaşma imzalamak niyetindeydik. Ama Azerbaycan'da ne yazık ki bu soruna beklediğimiz şekilde yaklaşılmadı'' (*).

Ancak İkinci Sovyet-Türk Konferansı için Moskova'ya gelen Türk Heyeti, Ermenistan ve Azerbaycan SSC heyetleriyle görüşme yapmayı reddetti, buna gerekçe olarak da hükûmetinden bu konuda yetki almadığını belirtti.

Ancak Moskova Konferansı'nda Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleriyle Türkiye arasında antlaşma imzalanmasına ilişkin uzlaşma ilke olarak sağlandı. Türk Heyeti'nin plânlarını anlayan Rusya Sovyet hükûmeti durumu karıştırmak istemedi ve Moskova

dönüşünde heyetin Kafkaslar Ötesi'nde kalmasını ve işi belirsiz bir süre ertelemesini Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleriyle her konuda uzlaşmaya varılmasını ve böylece tartışmalı sorunların ortadan kaldırılmasını önerdi. Ama Türk yönetici çevreleri, konferansın toplanmasını ve Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleriyle dostluk antlaşması imzalanmasını sürüncemede bıraktılar. Bir seferinde Daşnaklara yağmacı Aleksandropol Anlaşması'nı zorla kabul ettiren Türk ulusçuları Sovyet Ermenistan'la yeni ve hakça bir antlaşma yapılmasını istemeyerek bu antlaşmanın hükümlerini savunmaya devam ettiler.
Sovyet Ermenistan hükûmeti, normal ilişkiler kurulması amacıyla TBMM hükûmetine hakça olmayan Aleksandropol Antlaşması'nı feshetme ve iki halkın işbirliğini esas alan bir antlaşmanın hazırlıklarına girişme önerisinde bulundu (*).
Ermenistan SSC Dışişleri Halk Komiserliği'nin bu konudaki notasında şöyle deniyordu: ''...Sovyet Ermenistan şimdi devrimci Türkiye için batı emperyalizmiyle yaptığı savaşta sağlam bir cephe gerisi, güvenilir bir dayanak olmak zorundadır... Komşu doğu ülkesindeki devrimcinin yanında uyanık olarak duracaktır.''
Daha sonra notada eski anlaşmazlıkların kesin olarak giderilmesi ve iki emekçi halk arasında sağlam ve sarsılmaz dostluk bağlarının kurulması konularında TBMM hükûmetinin sadece özel durumlar ve Türkiye'nin bir yandan askeri başarılarıyla, öte yandan da Daşnak ulusçuluğunun can çekişmesiyle koşullanan ve belirli bir an için karakteristik olan Aleksandropol Antlaşması'ndan hareket edebilmesi ve bu antlaşmaya dayanması konusunda Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükûmetinin şaşkınlığını gizleyemeyeceği belirtiliyordu (*).
En sonunda 14 Haziran 1921'de Moskova'daki Türk elçiliği, RSFSC hükûmetine Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleriyle antlaşma imzalama işinin kabul edildiğini bildirdi.
Uzun bir isteksizlikten sonra Türk yönetici çevrelerini görüşmeyi kabul etmek zorunda bırakan neydi?
Türk hükûmetinin bazı etkin çevrelerinin zaman zaman Sovyet cumhuriyetlerine karşı önyargılı ve düşmanca bir davranış gösterdikleri bilinir. Emperyalistlerden kaynaklanan tehlike Türkiye'yi tehdit ettiği zaman onlar Rusya'ya karşı ''içten'' duygularını belirtmişler, ama tehlike geçer geçmez bu çevreler önceki politikalarını sürdürmüşlerdir. Üstelik Kemalistler kendi içlerinde uyumlu değillerdi. Aralarında Türkiye'nin özgürlüğünü salt batılı emperyalist devletlerle yapılacak antlaşmalarda gören kişiler vardı. Ama emperyalistlerle savaşı her şeyden üstün tutan ve bu savaşta kesin olarak Sovyet Rusya'nın yardımına bel bağlayanlar da vardı. Sonuncu gruba öncelikle hareketin lideri Mustafa Kemal ve yakın silâh arkadaşları da giriyordu. Mustafa Kemal bu durumda emperyalistlerin yeni bir saldırısının bir sırada Türkiye'nin Sovyet cumhuriyetlerinin desteği olmaksızın bir şey yapamayacağını anlamıştı.
Sovyet Rusya tarafından yapılan yardım müdahalecilerin bozguna uğratılmasında büyük rol oynadı. Hatta yabancı gazeteciler bunu kabul etmek zorunda kaldılar. Örneğin J. Kayzer, Avrupa ve Yeni Türkiye adlı kitabında, ''Yusuf Kemal verdiğinden çok daha fazla şey elde etti. Manevi destek vaad etti, gerçek ve doğru olarak belirlenmiş bir yardım aldı'' (*) diyor.
Çağların Türk tarihçisi Enver Behnan Şapolyo da aynı şeyleri belirtiyor: ''Sovyet Rusya en kara günlerimizde bize elini uzatan tek ülkeydi... Ankaralı memurların ücretlerini, Rus Elçiliği'nden gönderilen Rus altını olarak aldıkları bir dönemdi'' (**).
29 Haziran 1921'de İngiliz-Yunan müdahalecileri ateşkes önerisini geri çevirdiler ve temmuz ayı başında İngiliz silâhıyla donatılmış Yunan orduları, bütün cephelerde Kemalist ordulara saldırmaya başladılar. Yunan Kralı Konstantin, askeri eylemleri yönetmek için 8 Temmuz'da cepheye geldi. Temmuz ayının ilk yarısında saldırılarını

genişleten Yunan orduları Afyonkarahisar, Kütahya ve Yenişehir'i işgal ettiler, 19 Temmuz'da ise Eskişehir'e girdiler. Türk orduları Sakarya Nehri'nin ötesine çekildi. Ankara'nın ele geçmesi tehlikesi ortaya çıktı ve Ankara'daki hükümet kuruluşları boşaltılmaya başlandı.
Ülkede durum kritikti. Türk Ordusu büyük ölçüde cephane, yiyecek ve giyecek gereksinimi duyuyordu. Bütün Türk halkının seferber olması gerekti. Bu sırada Türk ordusu Başkomutanlığı'na atanan ve olağanüstü yetkilerle donatılan Mustafa Kemal, bu amaçla Sakarya Meydan Savaşı öncesinde emperyalizme karşı savaşta ülkenin tüm olanak ve güçlerinin seferber edilmesinde büyük rol oynayan 10 emir yayınladı (*). Bu emirler uyarınca ülkenin bütün bölgelerinde ''Ulusal Kamulaştırma Komisyonları'' kuruldu.
Türklerin daha sonra ''Sakarya Meydan Muharebesi'' diye adlandırdıkları, sonucunda Türk halkının çözümleyici ama kesin olmaktan uzak bir zafer kazandıkları Sakarya Nehri kıyısındaki çarpışmalar 23 Ağustos'tan 13 Eylül'e kadar 22 gün devam etti (**).
Türk komünisti S. Üstüngel bu olayları şöyle anlatıyor: ''O zaman Sakarya ırmağı ulusal kurtuluş savaşı kahramanlarının kanıyla kızıla boyanmıştı. O zaman dinlenmeyi bile unutan işçiler gece gündüz demeden cepheye silâh yapıp yetiştirmişlerdi. Köylü kadınlar, Kezbanlar, Fatmalar ve daha pek çokları siperlere omuzlarında cephane taşımışlardı. Halk pek çok acı çekti. Köyler yakıldı, kentler yıkıldı, çocuklar yıkıntıların arasında kaldı...''
''Sovyetler Birliği olmasaydı, biz bir ulus ve bir devlet olarak İngiliz ve Amerikan emperyalistlerince çoktan yok edilmiştik. Bunu hiç kimse aklından çıkaramaz. Ne geleneklerimizi, ne de o kara günlerde bizi destekleyen dostumuz Sovyetler Birliği'ni hiçbir zaman unutmayacağız'' (*).
Türklerin İngiliz-Yunan müdahalecilerine karşı zafer kazandığı haberini Sovyet halkı sevinçle karşıladı. G. V. Çiçerin, G. K. Orconikidze, N. Narimanov ve öteki Sovyet devlet adamları TBMM Hükûmeti Başkanı Mustafa Kemal Paşaya bir telgraf göndererek kutlamalarını belirttiler ve Türk halkına işgalcilerle yaptığı savaşta başarı dilediler.
Bu zafer Türk ordusunun Yunanlıların maddi üstünlüğüne karşılık yüksek moral gücünü ortaya koyması, doğru ve kesin bir taktik ve Mustafa Kemal tarafından gerçekleştirilen ustaca askeri yönetim sayesinde kazanıldı.
Zaferden sonra Türkiye ve Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleri arasında antlaşma imzalamak için yapılacak konferansın yeri ve zamanı sorunu ortaya çıktı.
*
Konferans Sovyet Rusya'nın girişimi üzerine 26 Eylül 1921'de daha önce önerildiği gibi Bakû'de değil Kars'ta toplandı. Kars Konferansı'na Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleri ve Türkiye katıldılar. RSFSC temsilcisi de konferansa iştirak etti.
Azerbaycan SSC hükûmetini İşçi-Köylü Teftiş İşleri Halk Komiseri Behbud Şahtahtinskiy; Ermenistan SSC hükûmetini Dışişleri Halk Komiseri Askanaz Mravyan ve İçişleri Halk Komiseri Pogos Makinyantsiyan; Gürcistan SSC hükûmetini Askeri-Deniz İşleri Halk Komiseri Şalva Eliava ve Dışişleri ve Maliye Halk Komiseri Aleksandr Svanidze temsil ediyorlardı.
RSFSC'nin temsilcisi, RSFSC'nin Letonya'daki delegesi Yakov Ganetskiy'di.
TBMM hükûmetini Edirne milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir, Burdur milletvekili Veli Bey, Toplumsal İşler Bakanı'nın eski arkadaşı Muhtar Bey, Türkiye'nin Azerbaycan SSC'deki elçisi Memduh Şevket Bey temsil ediyorlardı.
İlk genel oturum konferans düzenini kabul etti ve Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerin heyetlerinin önerisi üzerine ekonomi ve sınır konularında iki komisyon seçildi.
Bu oturumda Türk Heyeti, Türkiye'yle Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleri arasında ayrı ayrı antlaşmalar istedi.

Türk hükûmetinin ortak antlaşma imzalamayı kabul ettiğine ilişkin açıklamasının aksine konferansa katılan Türk Heyeti, Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin ortak cephesini bozmak ve daha sonra da bu cumhuriyetlerni her birine ayrı ayrı kendi koşullarını kabul ettirmek için yeni bir denemeye daha girişti. Ama ''heyetimiz'', diye yazıyor G.K. Orconikidze, ''Kafkasya Bürosu'nun yönergesine uyarak Türkleri tüm Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleriyle ortak görüşmeler ve bir tek barış antlaşması, o zaman ifade edildiği gibi tek sayfalık bir antlaşma isteğini kesin olarak bildirdi'' (*).
28 Eylülde, konferansın üçüncü oturumunda Türk Heyeti'nin Başkanı Karabekir, kısmi antlaşmalar, yani gerek Sovyet gerekse Türk tarafınca artık çözümlenmiş görülen bir sorun konusunda ayrıntılı bir açıklama yaptı. Karabekir'in açıklamasında, Türk Heyeti'nin Ankara hükûmetinden bilgi istediği ve gelen yanıta uygun olarak Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin her biriyle tek tek antlaşma imzalamayı önerdiği belirtiliyordu (**). Türk Heyeti başkanının bu açıklaması hiçbir şekilde kanıtlanmadı ve yalnızca konferansın çalışmasını uzattı.
Sovyet delegelerinin verdiği görev üzerine ve onların adına RSFSC temsilcisi cevabi bir konuşma yaptı. Ortak bir antlaşma imzalamanın gereğine ilişkin inandırıcı kanıtlar gösterdi: ''Bu üç cumhuriyetteki politik ve ekonomik durum büyük ölçüde değişti. Bu üç cumhuriyetin hepsinde de büyük, kardeşçe bir birlik duygusuyla harekete geçen devrimci kitleler bu dönem içinde sıkı bir politik merkez yarattılar. Bu sayede tüm politik ve keza bu antlaşmayla çözümlenmesi gerekli tüm ekonomik sorunlar bu cumhuriyetlerin ayrı ayrı her biriyle değil, sözünü ettiğimiz politik merkezler vasıtasıyla çözümlenecektir'' (*).
Çıkmazda bulunan Türk Heyeti bu konuda daha fazla tartışmaktan vazgeçmeye karar verdi. Kâzım Karabekir'in önerisi üzerine ortak antlaşma konusunun bir kez daha Ankara'ya sorulması kararlaştırıldı.
Konferansın 30 Eylüldeki dördüncü oturumunda Türk Heyeti bir kez daha, ama bu defa kısmî antlaşmalar konusundaki tartışmayı üstü kapalı şekilde kabul ettirmeye çalıştı. Kâzım Karabekir, yaptığı konuşmada gerçek niyetini gizleyerek diplomatik bir şekilde antlaşmanın iki kısma ayrılması gerektiğini açıkladı: Birinci kısım - bütün cumhuriyetleri ilgilendiren ortak maddeler, ikinci kısmı - ayrı ayrı cumhuriyetlere göre topraksal ve ekonomik sorunlar (**). Ancak Sovyet Heyeti'nin kesin ve sürekli hareket tarzı Türk Heyeti'ni bundan böyle saçma sapan tartışmalardan kaçınmak zorunda bıraktı. ''Devrimci gerekler bizi bir tek ortak antlaşmanın imzalanmasında direnmeye zorluyor'' diye kaydediyordu Azerbaycan SSC temsilcisi, ''Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin ekonomik, politik ve askeri bakımdan birleştiklerini belirtmelmiyim. Bu cumhuriyetler arasında çok sıkı bir topraksal sınırlandırma vardır. Bu cumhuriyetlerden her biri bağımsız bir birimdir... Bu nedenle ben Azerbaycan SSC adına antlaşmanın ortak bir antlaşma olmasında ve bu antlaşmada özel bölümlerin bulunmasında ısrar ediyorum'' (*).
Çaresiz kalan Türkler daha sonra girişecekleri eylemleri görüşmek üzere ara verilmesini isteme zorunluluğunu duydular. Verilen aradan sonra Karabekir şu açıklamayı yaptı: ''Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri arasındaki politik ve ekonomik birliği memnuniyetle karşılıyoruz. Doğudaki bu birlik şimdi Türkiye için de destek olacaktır'' (**).
Böylece Türk diplomatları, ayrı ayrı antlaşma yapma düşüncesinden vazgeçmek zorunda kaldılar.
Ancak Kars'ta konferans iştirakçilerince incelenen Türk antlaşma taslağı Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri tarafından hiçbir şekilde kabul edilemezdi: Türk Heyeti, Moskova Antlaşması'yla belirlenen sınır hattında herhangi bir düzeltme yapmayı inatla reddediyordu. Bu durum Ermenistan ve Gürcistan'daki askeri ortamdan yararlanan

Kemalistlerin daha 1921 yılı başında ordularını bu cumhuriyetlerin saptanan sınır hattının kuzeyine bitişik topraklarına (Batum eyaleti, Ahalkalaks ve Ahaltsiks mıntıkaları, Aleksandropol bölgesi ve diğerleri) sokmuş olmalarıyla açıklanıyordu. Kemalistlerin plânları aynı zamanda Moskova Antlaşması'nın bazı hükümlerinden bu antlaşmanın çeşitli maddelerini keyfi olarak ve dalavereci bir şekilde yorumlamak suretiyle mümkün olduğu kadar kazançlı çıkmak isteğiyle koşullanıyordu.
Türk Heyeti'nin ekonomik istekleri de şu şekildeydi; Birincisi: Türk Heyeti Batum limanı üzernide Türk denetimi kurmak ve böylelikle Batum bölgesini Türkiye için korumak; ikincisi: Azerbaycan SSC'ye, Türkiye'ye son derece fazla miktarda Bakû petrolü ve petrol ürünleri gönderilmesine ilişkin antlaşma yükümlülüğünü zorla kabul ettirmek; üçüncüsü: Sovyet cumhuriyetlerinin iç yasalarına karışma hakkını elde etmek istiyordu.
Türk Heyeti, Batum limanının rejimi konusunda Türk bayrağı altında seyreden her kategoriden gemiler için limanın kullanımında en geniş ve karşılıksız ayrıcalıkların verlimesinden ibaret olan bir dizi koşul hazırlamıştı, oysa ki Moskova Antlaşması, sadece limana bitişik topraklarda depolar, hangarlar, atölyeler ve diğer tesisler için Türkiye'ye gerekli ölçüde özel ''tarafsız'' bölge ayırma önerisini saptamıştı (*). Kemalistler gelecekte ''bölgenin'' sınırlarını geniş boyutlara ulaştırmak ve böylece Sovyet Gürcistanı'na ait olan bu kentte Sovyet yönetiminin ne hakkının, ne de yasalarının geçerli olmadığı yabancı bir yerleşim yeri kurabilmek için Batum topraklarında bir ''tarafsız'' bölge elde etmeye de çalıştılar.
Konferansta Türkiye'ye Bakû petrolü teslimiyle ilgili maddenin Türkler tarafından hazırlanan taslağı konusunda ciddi fikir ayrılıkları ortaya çıktı.
Türk taslağının 7. maddesi şöyle diyordu: ''Azerbaycan SSC hükûmeti, her yıl Türk hükûmetinin Türkiye'nin gereksinimlerine uygun miktarda petrol ve petrol yan ürünleri göndermekle yükümlü olacaktır. Bu petrol ürünleri Türkiye'ye, Türkiye'nin isteğine göre Kars'ta ya da Batum'da teslim edilecektir'' (*). Böylesi bir istek sadece kabul edilemez bir istek olmakla kalmayıp aynı zamanda egemen bir cumhuriyet için aşağılayıcıydı.
Kemalistlerin Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerinin iç yasamasına karışma arzusu, Türk antlaşma taslağının 13. maddesinden de anlaşılıyordu. 13. madde şu şekildeydi: ''Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a satış için götürülen veya bu ülkelerce ihracat için alınan ve devrim sonucunda yerel hükümet tarafından el konan malları Türk uyruklulara, onların mirasçılarına ya da ilgili kişilerce vekâletname verilen vekillere geri vermekle yükümlüdürler. Eğer bu malların geri verilmesi olanaksızsa, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan cumhuriyetleri adı geçen malların Türk Lirası olarak bedelini ya da aynı tutardaki malı sözü edilen Türk uyruklulara vremekle ve onlara bu malların gümrüksüz ve masrafsız ihracı için belge vermekle yükümlüdürler'' (**).
Daha sonra 17. maddede şöyle deniyordu: ''Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Cumhuriyetleri konferansı Türk uyruklulara ait taşınmaz malları ulusallaştırmamakla, Türk uyrukluların taşınır mallarını toplama ve kamulaştırmadan bağışık tutmakla ve ulusallaştırılmış, toplattırılmış ve kamulaştırılmış herşeyi sahiplerine geri vermekle yükümlüdür'' (*)

Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetlerine sunulan Ankara hükûmeti koşulları bu şekildeydi. Kemalistler ''dostluk antlaşması'' imzalamak üzere Kars'ta böyle bir taslak ortaya koydular.
Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleri Türk hükûmetine yolladıkları bir memorandumda ileride yapılacak konferansta şu sorunların ele alınmasını önerdiler:

(**).
1. Moskova Antlaşması'yla saptanan sınırın düzeltilmesi ve saptanması: a. Türkiye için hiçbir önemi olmayan ama buna karşılık Ermeni halkı için çok büyük tarihsel, arkeolojik ve kültürel öneme sahip olan Anikenti harabelerinin Ermenistan SSC topraklarına katılması; b. Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetleri için tek tuz kaynağı olarak büyük ekonomik öneme sahip olan Kulpin tuz bölgesinin Ermenistan SSC bünyesine dahil edilmesi; c. Çoruh ırmağı üzerindeki Gürcistan SSC sınırının, Sarp ve Kavtareti köylerinin tarihsel ve ekonomik bakımdan daha çok Gürcistan'a ait olması ve Türkiye tarafına yolu olmaması nedeniyle bu köylerin daha güneyinden geçirilmesi yoluyla düzeltilmesi. Adı geçen köylerin Türkiye'ye verilmesi halinde bu yerleşme merkezlernide yaşayanlar Türkiye'ye Gürcistan SSC topraklarından geçerek gitmek zorunda kalacaklardır. Bu ise yerli halk için gelecekte önemli zorluklar yaratacaktır. Bundan başka bu yerleşme noktalarının Türkiye'ye verilmesi bu köylerin sakinlerinin tamamen iflas etmelerine yol açabilecektir; d. Ermenistan SSC yararına bazı sınır değişiklikleriyle Azerbaycan SSC'de Özerk Nahcevan Sovyet Cumhuriyeti'nin kurulması.
2. Ermenistan SSC'ye cumhuriyetin ekonomik kalkınması için büyük önem taşıyan Kars eyaleti ve Surmalin kazasındaki en önemli ekonomik kaynakların işletme hakkının verilmesi.
Sovyet heyetleri, Kars eyaletinde, ''bu yatakları bulma ve ayrı bir antlaşmayla saptanacak olan belirli bir yüzdeyi Türkiye yararına kesmek suretiyle çıkarılan maddenin ihraç hakkıyla'' (*) birlikte Oltu taşkömür yataklarının, keza Kağızman arsenik cevherinin, Ermenistan için tek ahşap yapı malzemesi kaynağı olan Sarıkamış ormanının ve Kars otlaklarının ortak işletmesinin Ermenistan SSC'ye verilmesini önerdiler.
3. Kars eyaletinin ve Surmalin kazasının, Ardahan ve Artvin mıntıkalarının barışçı sakinleri göçmenlerin Ermenistan ve Gürcistan SSC sınırları içinde toplanması göçmenlerin hemen geri dönmesini ve bu konuda Türkiye'yle ayrı bir antlaşma imzalanmasını gerektiriyordu. Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri, Türkiye'den bu göçmenlerin yurtlarına hiçbir engelle karşılaşmadan dönme haklarını, kişi ve mal-mülk dokunulmazlıklarının güvencelerini istediler. Ayrıca Türkiye topraklarında yaşayan Ermeniler için burada Türklere sağlanan koşulların aynısının Türkiye'de de yaratılması zorunluydu.
4. Ve nihayet, Türkiye'yle dış ticarete ilişkin sorun. Sovyet cumhuriyetleri hükümetlerinin düşüncesine göre ticaret sözleşmesinin temelini şu koşullar oluşturmalıydı:
a. Taraflardan her biri, uzlaşmaya vardığı karşı tarafın kendi topraklarındaki ticari-sanayi ve mali işletmelerinin en elverişli şekilde gelişmesi için gerekli herşeyi yapacaktır; b. Sözleşmeye taraf olanlardan birinin toprakları üzerinden nakledilen mallar hiçbir gümrük resmiyle vergilendirilmemelidir. Bunun yanısıra hakem mahkemesi ve ayrıcalık anlaşmaları da ticaret sözleşmesine dahil edilmelidir.
Kars Konferansı'nda taraflar uzun görüşmelerden sonra uzlaşmaya vardılar ve 13 Ekim 1921'de bir yanda Türkiye, öte yanda Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri arasında ''dostluk antlaşması'' (*) imzalandı. Bu antlaşmaya göre, ''şimdi antlaşma taraflarının topraklarına giren yerlerde daha önce egemenlik haklarını gerçekleştiren devletler arasında'' imzalanan bütün antlaşmalar yürürlükten kalkıyordu.
Yağmacı Aleksandropol Antlaşması, Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri tarafından tanınmayan uluslararası bir antlaşma olarak gücünü resmen yitirdi. TBMM hükûmeti, Türkiye'nin tek yasal hükûmeti olarak tanındı. Kafkaslar Ötesi Sovyet cumhuriyetleri için bazı toprak kayıplarıyla birlikte Türkiye'nin

kuzeydoğu sınırları antlaşmanın 4. maddesiyle belirlendi. Türkler tarafından zorla Ermenistan'dan alınan ezeli Ermeni toprakları Ermeni halkına geri verildi. Nahiçeven eyaleti sınırlarının doğru olarak belirlenmesi, Türkiye, Ermenistan ve Azerbaycan arasında daha sonraki karşılıklı ilişkiler açısından büyük öneme sahipti. Nahcevan eyaleti Türkiye ve Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri tarafından Azerbaycan SSC bünyesinde özerk bir cumhuriyet olarak resmen tanındı.
Türk delegelerinin uzun ve bıktırıcı konuşmalarından sonra Batum kentinin kime ait olduğu sorunu ve liman rejimi Sovyet Heyeti'nce önerilen şekliyle kabul edildi. Antlaşmanın 6. maddesi iki kısımdan oluşuyordu. Bu maddenin birinci kısmı ''bu maddede sözü edilen yerlerin halkları, yönetim bakımındana her topluma kültürel ve dinsel haklar sağlayan geniş yerel özerklikten yararlanacaklar ve sözü edilen yerlerde halka, bu halkın isteklerine uygun düşen bir toprak yasası kurma olanağı verilecektir'' (*) şeklindeydi. Böylece antlaşmanın birinci kısmı, Batum mıntıkasında yaşayan halkların kendi kaderini belirleme hakkını sağlama bağlamış oluyordu.
Bu maddenin ikinci kısmı, Batum limanının rejimini belirledi. Türk halkının isteğine uyan Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri, Türkiye'ye, Batum limanından Türkiye'ye ve Türkiye'den Batum limanına serbestçe geçiş hakkı tanıdılar. Bu durum, Batum limanının Kars, Ardahan ve Artvin bölgeleri için Karadeniz'e tek elverişli çıkış olması nedeniyle Türkiye'nin doğu bölgelerinde ekonominin gelişmesi açısından büyük önem taşıyordu.
Kafkaslar Ötesi ve Türkiye arasında yeni devlet sınırının saptanması sınır bölgeleri ahalisi için bir dizi ciddi ekonomik güçlüklere neden oldu. Yeni sınırlandırma sonucunda sınır bölgeleri ahalisi ekilebilir topraklardan, otlaklardan ve nihayet tarımsal ürülerin sürüm pazarlarından ayrı kaldı. Sovyet diplomasisi, bu bölgelerin ahalisinin sıkıntılarını hafifletmek için pek çok çaba harcadı. Sovyet Heyeti tarafından önerilen şekliyle kabul edilen Kars Antlaşması'nın 7. ve 8. maddeleri sınır bölgesi sakinlerinin durumunu hafifletecekti. 7. maddede şöyle diyordu: ''Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hükûmeti ve Türkiye Millet Meclisi hükûmeti bu konuda oluşturulacak karma komisyon tarafından saptanacak gümrük, polis ve sağlık koruma kurallarının gözetilmesi koşuluyla sınır bölgesi sakinlerinin sınırdan geçişini kolaylaştırmak için anlaşmaya varmışlardır'' (*).
7. madde hükmünü geliştiren 8. madde, ''her iki ülkenin sınır bölgesinde yaşayan sakinleri için sınırın öte yanında bulunan yazlık ve kışlık otlaklardan yararlanma gereğini dikkate alarak bu sakinlere sürüleriyle birlikte ınırdan geçme ve geleneksel otlaklardan yararlanma hakkının verilmesinin kabul edildiğini'' (*) belirtiyordu. Bu iki madde savaşta çok kötü duruma düşen Türkiye sınır bölgeleri halkı için büyük öneme sahipti.
Karadeniz boğazları meselesi Kars Antlaşmasının 9. maddesinde yansıdı. Sovyet diplomasisi her zaman Karadeniz boğazlarının hukuksal rejiminin sadece kıyı devletlerince belirlenmesi gerektiğine ilişkin görüş noktasında bulunmuştur. Sovyet hükûmetinin tutumu, Sovyet Rusya'nın 16 Mart 1921'de Türkiye'yle imzaladığı ve tarafların ''Karadeniz ve Boğazların uluslararası statüsünün kıyı devletlerinin delegelerinden oluşacak bir konferansta kesin olarak hazırlanması konusunda anlaşmaya vardıkları...'' (**). Moskova Antlaşması'yla düzenli olarak belirlenmişti.
Boğazlar rejimine ilişkin soruna Kars Antlaşması'nda da benzer bir şekilde ortaya konuyordu. Bu antlaşmanın 9. maddesi şöyle diyordu: ''Boğazları açmak ve tüm halkların ticari ilişkileri için boğazlardan serbestçe geçişi sağlamak amacıyla Türkiye ve Gürcistan, Karadeniz'in ve boğazların uluslararası statüsünün kıyı devletlerinin delegelerinden oluşan özel bir konferansta, Türkiye'nin egemenliğini, keza Türkiye'nin ve Türkiye'nin başkenti İstanbul'un güvenliğine zarar vermeyecek şeklide

kesin olarak belirlenmesi konusunda anlaşmaya varmışlardır'' (*).
Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleri ve Türkiye arasında Kars Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte normal diplomatik ilişkiler kuruldu. Bu antlaşma Türkiye için büyük öneme sahipti: Birincisi Kemallistler İngiliz - Yunan müdahalecilerini dağıtmak amacıyla en büyük devletlerini Batı Cephesinde toplama olanağını elde ettiler; ikincisi Türk hükûmeti en sonunda doğu vilayetlerinde Birinci Dünya Savaşı ve yabancı askeri müdahalesiyle yıkılan ekonomiyi yeniden kurma işine girişebildi. Sovyet Kafkaslar Ötesi cumhuriyetleriyle Türkiye arasında normal ticari ilişkilerin kurulması, büyük maddi kazançlar da sağladı. Türkiye, Sovyet cumhuriyetlerine tütün, yün, pamuk, hayvan vb. satma ve buna karşılık Kafkaslar Ötesi'nden petrol, teknik belgeler ve çeşitli mamul eşya satın alma olanağı buldu.
Mustafa Kemal, Kars Antlaşması'nın önemini değerlendirirken şunları söylüyordu: ''Doğuda gerçekte işgal ettiğimiz yer bu antlaşmayla hukuksal şeklini aldı. Bu antlaşma, Sevr Antlaşması'nın geçersizliğini kanıtlayan faktörlerden biridir.''
''Ermeni halkının gerçek çıkarlarına uygun olmaktan daha çok kapitalist dünyanın ekonomik çıkarları yararına en kısa zamanda çözümlenmek istenen Ermeni sorunu Kars Antlaşması'nda en doğru çözümünü bulmuştur. Yüzyıllardır barış içinde yan yana yaşayan iki çalışkan halk arasındaki dostluk ilişkileri ne mutlu ki yeniden kurulmuştur'' (*).
Kafkaslar Ötesi emekçileri de Kars Antlaşması'nın imzalanışını büyük sevinçle karşıladılar. Ermenistan emekçilerinin Kars Antlaşması'nın imzalanmasına adadıkları miting kararnamesinde şöyle deniyordu: ''Biz Ermenistan işçi, köylü ve Kızıl Ordu askerleri, Kafkasya ve Türkiye'nin işçi-köylü kitlelerini sıkı kardeşlik bağlarıyla birleştiren bu devrimci antlaşmayı selâmlıyoruz. Türkiye'deki emekçi kardeşlerimizin emperyalilstlere karşı yaptıkları devrimci mücadeleyi alkışlıyoruz. Türk halkı, cephe gerisini tamamen güvencede sayabilir'' (**).
''Türkiye'yle bir tek antlaşma imzalama politikamız son derece doğruydu'' diye yazıyordu. G. K. Orconikidze. ''Bu politika hem bize, hem de Türkiye'ye yarar sağladı. Çünkü eğer Türkiye kendi düşüncesinde direnseydi ve eğer Ermenistan'ı elimizden alarak parçalamak isteseydi, kuşkusuz Türk halkı ve onun yaşama savaşı Kafkaslar Ötesi halklarından ortak destek göremezdi'' (***).

C'in
Kültür Hizmeti

Atatürk
c Atatürk'ün Yazdığı Yurttaşlık Bilgileri
Bülent Tanör
c Kurtuluş (Türkiye 1918-1923)
c Kuruluş (Türkiye 1920 Sonraları)
Prof. Dr. Sina Akşin
c Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi I-II
Prof. Dr. Macit Gökberk
c Aydınlanma Felsefesi, Devrimler ve Atatürk
Yunus Nadi
c Türkiye'yi Sokakta Bulmadık
Falih Rıfkı Atay
c Baş Veren İnkılapçı (Ali Suavi)
Bâki Öz
c Kurtuluş Savaşı'nda Alevi-Bektaşiler
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Devrim Hareketleri İçinde Atatürkçülük
Sabahattin Selek
c Milli Mücadele (Büyük Taarruz'dan İzmir'e)
İsmail Arar
c Atatürk'ün İzmit Basın Toplantısı
Prof. Dr. Niyazi Berkes
c 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz I-II
Ceyhun Atuf Kansu
c Devrimcinin Takvimi
Paul Dumont-François Georgeon
c Bir İmparatorluğun Ölümü (1908-1923)
Ali Fuat Cebesoy
c Sınıf Arkadaşım Atatürk I-II
Abdi İpekçi
c İnönü Atatürk'ü Anlatıyor
Paul Dumont
c Atatürk'ün Yazdığı Tarih: Söylev
Kılıç Ali
c İstiklâl Mahkemesi Hatıraları
Prof. Dr. Niyazi Berkes
c Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler I-II
S. İ. Aralov
c Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları I-II
Sabahattin Selek
c İsmet İnönü'nün Hatıraları
Nurer Uğurlu
c Atatürk'ün Yazdığı Geometri Kılavuzu
George Duhamel
c Yeni Türkiye Bir Batı Devleti
Bülent Tanör
c Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları
Prof. Dr. Suna Kili
c Atatürk Devrimi-Bir Çağdaşlaşma Modeli

Falih Rıfkı Atay
c Atatürk'ün Bana Anlattıkları
Reşit Ülker
c Atatürk'ün Bursa Nutku
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c İslamcılık Cereyanı I-II-III
M. Şakir Ülkütaşır
c Atatürk ve Harf Devrimi
Kılıç Ali
c Atatürk'ün Hususiyetleri
Mustafa Kemal
c Anafartalar Hatıraları
Ecvet Güresin
c 31 Mart İsyanı
Doğan Avcıoğlu
c 31 Mart'ta Yabancı Parmağı
Metin Toker
c Şeyh Sait ve İsyanı
Süleyman Edip Balkır
c Eski Bir Öğretmenin Anıları
Yunus Nadi
c Birinci Büyük Millet Meclisi
Kemal Sülker
c Dünyada ve Türkiye'de İşçi Sınıfının Doğuşu
Prof. Dr. Neda Armaner
c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nurculuk
Fazıl Hüsnü Dağlarca
c Destanlarda Atatürk / 19 Mayıs Destanı
Yunus Nadi
c Mustafa Kemal Paşa Samsun'da
İsmet Zeki Eyuboğlu
c İrticanın Ayak Sesleri
Nuri Conker
c Zâbit ve Kumandan
Mustafa Kemal
c Zâbit ve Kumandan ile Hasbihal
İsmet Zeki Eyuboğlu
c İslam Dininden Ayrılan Cereyanlar: Nakşibendilik
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c Ermeni Meselesi I-II
Talât Paşa
c Hatıralar
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Hürriyet'in İlanı
İsmet İnönü
c Lozan Antlaşması I-II
Sami N. Özerdim
c Yazı Devriminin Öyküsü
Nurer Uğurlu
c Atatürk'ün Askerlikle İlgili Kitapları
c Atatürk'ün Askerlikle İlgili Çeviri Kitapları
Halide Edip Adıvar
c Türkün Ateşle İmtihanı I-II-III

Prof. Dr. Muammer Aksoy
c	Atatürk ve Tam Bağımsızlık
Prof. Dr. Şerafettin Turan
c	Atatürk ve Ulusal Dil
Johannes Glasneck
c	Kemal Atatürk ve Çağdaş Türkiye I-II-III
İsmet İnönü
c	Cumhuriyet'in İlk Yılları I-II
Gâzi Mustafa Kemal
c	Yarın Cumhuriyet'i İlan Edeceğiz (Nutuk'tan)
c	Yarın Cumhuriyet'i İlan Edeceğiz (Söylev'den)
Fazıl Hüsnü Dağlarca
c	Gâzi Mustafa Kemal Atatürk
Eylemde/10 Kasımlarda
Ruşen Eşref Ünaydın
c	Atatürk'ü Özleyiş I-II
Prof. Dr. Cavit Orhan Tütengil
c	Atatürk'ü Anlamak ve Tamamlamak
Prof. Dr. A. Afetinan
c	M. Kemal Atatürk'ten Yazdıklarım
Falih Rıfkı Atay
c	Zeytindağı
Prof. Dr. Suat Sinanoğlu
c	Türk Hümanizmi I-II-III
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c	Batılılaşma Hareketleri I-II
Charles N. Sherrill
c	Bir ABD Büyükelçisinin Türkiye
Hatıraları/Mustafa Kemal I-II
İsmet Zeki Eyuboğlu
c	Karanlığın Ayak Sesleri / Kadirilik
Dr. Bernard Caporal
c	Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında
Türk Kadını I-II
Dr. Bernard Caporal - Neşe Doster
c	Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında
Türk Kadını III - Kronoloji
Ruşen Eşref Ünaydın
c	Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülâkat
Kurt Steinhaus
c	Atatürk Devrimi Sosyolojisi I-II
Bahir Mazhar Erüreten
c	Türkiye Cumhuriyeti Devrim Yasaları
Sabahattin Eyuboğlu
c	Köy Enstitüleri Üzerine
Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu
c	İlk Meclis
Prof. Dr. A. Afetinan
c	M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları
Yunus Nadi
c	Cumhuriyet Yolunda
Falih Rıfkı Atay
c	Mustafa Kemal'in Mütareke Defteri ve 19 Mayıs

Gâzi Mustafa Kemal
c 1919 Yılının Mayısının 19'uncu Günü Samsun'a Çıktım
Nadir Nadi
c 27 Mayıs'tan 12 Mart'a
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c Balkan Savaşları / Birinci Balkan Savaşı I-II-III
Tayfur Sökmen
c Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar
Dr. Abdurrahman Melek
c Hatay Nasıl Kurtuldu
Ord. Prof. Dr. Yusuf Hikmet Bayur
c Balkan Savaşları / İkinci Balkan Savaşı I-II
Gâzi Mustafa Kemal
c Erzurum Kongresi
Sabahattin Selek
c Millî Mücadele (Erzurum'da Gergin Günler)
Yaşar Nabi
c Balkanlar ve Türklük I-II
Ceyhun Atuf Kansu
c Bağımsızlık Gülü
General Fahri Belen
c Büyük Türk Zaferi (Afyon'dan İzmir'e Kadar)
Gâzi Mustafa Kemal
c Sivas Kongresi I-II-III-IV
Doç. Dr. Suat Yakup Baydur
c Dil ve Kültür
Kadriye Hüseyin
c Mukaddes Ankara'dan Mektuplar
Berthe Georges-Gaulis
c Kurtuluş Savaşı Sırasında Türk Milliyetçiliği
Ord. Prof. Enver Ziya Karal
c Tanzimat-ı Hayriye Devri
Falih Rıfkı Atay
c Çankaya I-II-III-IV-V
Liman von Sanders
c Türkiye'de Beş Yıl I-II-III
İsmet İnönü
c Hatıralar (Birinci Dünya Harbi)
Arnold J. Toynbee
c Türkiye I-II-III - Bir Devletin Yeniden Doğuşu
İlhami Bekir
c Altın Destan Mustafa Kemal Atatürk I-II
Prof. Dr. Mahmut Âdem
c Atatürkçü Düşünce Işığında Eğitim Politikamız
John Grew
c İlk ABD Büyükelçisinin Türkiye Hatıraları - Atatürk ve İnönü
Dr. Bernard Caporal
c Kemalizm Sonrasında Türk Kadını I-II-III (1923-1970)
Dagobert von Mikusch
c Avrupa ile Asya Arasındaki Adam (Gazi Mustafa Kemal) I-II-III-IV
Prof. Dr. Erol Manisalı
c Dünden Bugüne Kıbrıs
Mustafa Baydar

c Atatürk'le Konuşmalar
Gâzi Mustafa Kemal
c Ankara'ya Geliş (Nutuk'tan)
c Ankara'ya Geliş (Söylev'den)
Yunus Nadi
c Ali Galip Hadisesi
Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya
c Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku
Tevfik Bıyıklıoğlu
c Atatürk Anadolu'da (1919-1921)
Nadir Nadi
c 27 Mayıs'tan 12 Mart'a (1961-1962)
Oktay Akbal
c Atatürk Yaşadı mı?
Jean Deny
c Yeni Türkiye
Mahmut Esat Bozkurt
c Atatürk İhtilâli-I-II-III
SSCB Dışişleri Bakanlığı
c İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Stalin, Roosevelt ve Churchill'in Türkiye Üzerine Yazışmaları
Edward Weisband
c İkinci Dünya Savaşında İnönü'dın Dış Politikası I-II-III